

Civiel effect: nut en noodzaak

Met enkele rechtsvergelijkende beschouwingen over de initiële en postinitiële opleiding

Margreet Ahsmann¹

Multum, non multa²

1.	Inleiding	17
2.	Juristen en de rol van de universiteit	20
3.	Nederland	24
3.1	<i>Algemeen</i>	24
3.2	<i>Bachelor Master-stelsel</i>	26
3.3	<i>Convenant inzake civiel effect</i>	27
3.4	<i>University Colleges en andere Engelstalige bachelor opleidingen</i>	29
3.5	<i>Convenant terecht ter discussie?</i>	31
4.	Opleidingen in het buitenland	33
4.1	<i>België</i>	33
4.2	<i>Frankrijk</i>	34
4.3	<i>Italië</i>	36
4.4	<i>Schotland</i>	37
4.5	<i>Duitsland</i>	37
4.6	<i>Oostenrijk, Griekenland, Zweden en Zwitserland</i>	39
4.7	<i>Engeland en Wales</i>	40
4.8	<i>Verenigde Staten</i>	44

1. Zij dankt Tim Hartman voor zijn enthousiaste inzet bij de totstandkoming van dit preadvies, Hans Hofhuis voor zijn niet aflatende steun en precieze commentaar, Ruben de Graaff alsmede de leden van van het NJV bestuur voor hun waardevolle opmerkingen.
2. 'Ajunt enim, multum legendum esse, non multa' ontleend aan een brief met pedagogische wenken van Plinius (de jongere), Epistulae VII, 9. Het gaat om 'veel' wat diepgang betreft, niet om 'veel' qua volume.

5.	Vergelijking van initieel en postinitieel juridisch onderwijs	47
5.1	<i>Civil law</i>	47
5.2	<i>Common law</i>	48
5.3	<i>Welk systeem kent Nederland?</i>	50
5.4	<i>Bidisciplinariteit, interdisciplinariteit en de T-shaped lawyer</i>	50
6.	Nationaal recht en ‘Global Law’	52
7.	Civiel effect: hoe het keurmerk te bewaken?	55
7.1	<i>Togatoets</i>	55
7.2	<i>Visitatie civiel effect</i>	56
8.	Civiel effect: hoe meer kwaliteit te realiseren?	57
8.1	<i>Profiel, specialisatie en verhoging niveau</i>	57
8.2	<i>Curriculum, context en didactiek</i>	58
8.3	<i>Multidisciplinaire master rechtspraktijk: een echte T-shaped lawyer</i>	60
9.	Conclusies	61
	Stellingen	64

1. Inleiding

Een intrinsieke toewijding en gedrevenheid voor waarheid en recht, voor rechtvaardigheid en rechtsstatelijkheid, zouden de jurist moeten kenmerken. Maar moeten deze aspecten ook de kern van de vorming van een jurist van de toekomst zijn? Een bevestigende beantwoording van deze vraag is niet meer vanzelfsprekend. De juridische opleiding ligt de laatste jaren onder vuur. Vanuit academie en rechtspraktijk worden vraagtekens gezet bij het civiel effect,³ de kwaliteitsgarantie die de wetgever heeft beoogd te geven door wettelijke eisen te stellen aan de instroom in advocatuur of rechterlijke macht.⁴

Sommige universiteiten willen van het civiel effect af omdat het hun autonomie belemmert; zij willen bijvoorbeeld ook aan een internationaal curriculum civiel effect verlenen of toewerken naar het systeem van de Verenigde Staten (VS).⁵ Vanuit de advocatuur klinken verschillende, ook tegenstrijdige geluiden. Sommigen vinden dat ook niet-juristen de Beroepsopleiding Advocaten (BA) moeten kunnen instromen en dat de wettelijke eis van een rechtenstudie geschrapt moet worden. Zij menen dus simpelweg dat zonder notie van regels en normen en zonder ontwikkeld moreel besef het recht en de daarbij behorende dilemma's wel in de beroepspraktijk kunnen worden geleerd.⁶ Anderen, in het bijzonder vijf Zuidaskantoren, betogen dat zij behoefte hebben aan een *T-shaped lawyer*.⁷ Studenten met een andere dan een juridische bachelor, zoals sociologie, natuurkunde, of economie, zouden volgens hen moeten worden toegelaten tot een éénjarige juridische master, met als argument dat zij daarmee 21e eeuwse vaardigheden en competenties bezitten en dat dit systeem in Engeland ook werkt. De Nederlandse Orde van Advocaten (NOvA) klaagt daarentegen dat het kennisniveau van afgestudeerden, ondanks een diploma met civiel effect, on-

3. M.J.A.M. Ahsmann, 'Het civiel effect biedt niet wat het pretendeert', *NJB* 2011/28, afl. 2, p. 66-70; met naschrift (p. 475-478) op reactie A.F.M. Dorrestein, 'De rechtenopleiding opnieuw de maat genomen?', *NJB* 2011, p. 472-474. Zie verder noot 5.

4. De rechterlijke macht omvat ook de leden van het Openbaar Ministerie. Deze blijven in dit preadvies buiten beschouwing.

5. Zoals P. A. Nollkaemper (decaan van de UvA) in *Folia* 16 juni 2016 betoogt; S. Claessens, 'Internationalisering in rechtenonderwijs, waar zijn onze competente rebellen?', *NJB* 2015, afl. 9, p. 560-565. Daarop reactie van M. Ahsmann, 'Civiel effect: keurslijf of keursmerk?', *NJB* 2015, afl. 20, p. 1355-1361. A.W. Heringa & B. Akkermans, *Educating European Lawyers*, Cambridge, Antwerp, Portland: Intersentia, 2011.

6. Algemeen Dagblad 15 november 2017; Financieel Dagblad 13 november 2017.

7. NRC Handelsblad 17 maart 2014; Financieel Dagblad 15 november 2017. Zie over dit begrip hierna § 5.4.

voldoende is en is daarom (eventueel) voornemens een (cognitieve) toelatingstoets tot de BA te introduceren.⁸

Preliminair vraag is ook: is juridisch geschoold denken in de toekomst nog wel van meerwaarde? Vele specialisten houden zich op hun vakgebied immers bezig met juridische aspecten. En met googelen kan veel juridische informatie worden opgezocht. Volgens sommige auteurs betekent de komst van *big data* en kunstmatige intelligentie dat steeds minder juristen nodig zijn en een enkeling stelt zelfs dat rechters als gevolg van zelflerende programma's overbodig zullen worden omdat een machine (robot) tot de meest ideale beslissing kan komen.⁹ Hoe de rechtsstaat zich gaat aanpassen aan alle technologische ontwikkelingen is lastig voorspelbaar.¹⁰ Op voorhand weet je niet welke disrupties er zullen zijn en daarop kun je dus niet anticiperen. Die zitten als het ware in de *cloud*; de effecten van Uber en Airbnb bijvoorbeeld waren niet voorspelbaar. Het onbekende is onbekend.

De vraag is dus of er in de toekomst nog juristen nodig zijn, de opleiding van de togajurist kan worden vrijgelaten en het zogenoemde civiel effect overbodig is. Het is een feit van algemene bekendheid dat de oplossing van één – in de kern complex – probleem vaak nieuwe, zo niet grotere problemen in het leven roept. En een strategie die misschien werkt in een individueel geval hoeft niet samen te lopen met de doelen die een universiteit wil nastreven. Wat is een realistisch en toekomstbestendig antwoord? We komen er niet met wensdenken als: selectie aan de poort, meer menskracht en geld voor faculteiten. Wel gaat het erom: wat is het doel van het curriculum en hoe passen mogelijke gerechtvaardigde verlangens daarin, in de wetenschap dat kiezen ook verliezen is.

Ik beseft dat hierover schrijven snel zal leiden tot al dan niet terechte generalisaties en tot een ongrijpbare polemiekt die deels samenhangt met het feit dat een heldere definiëring van de problematiek en van daarbij behorende begrippen ontbreekt.¹¹ Er zijn talloze verschillende afnemers met eigen gevoelens en exemplarische ervaringen en tussen hen bestaat onenigheid over hetgeen zij menen nodig te hebben. Dat is bij dit onderwerp, zoals eeuwenlange universiteitsgeschiedenis ons leert, misschien

8. Zie preadvies van J. Soeharno en J. Winter over de opleiding tot advocaat.

9. J. van den Herik, in het Nederlands Dagblad, betoogt dat computers zelfs intuïtie kunnen hebben. Voor de vraag wat betekent big data, hoe werkt het, hoe is regulering e.d. zie P.H. Blok (red.), *Big data en het recht, Een overzicht van het juridisch kader voor big data-toepassingen in de private sector*, Den Haag: SDU 2017.

10. Vgl. S. Verberk en H. Bolt, 'Wat als? Hoe de rechtspraak zich voorbereidt op een onzekere toekomst', *Rechtstreeks* 2017, afl. 2, p. 13-29. Zie in dezelfde aflevering ook de bijdrage van M. van der Steen, 'The map is not the theory' (p. 30-34).

11. Bijvoorbeeld de bedoeling van het civiel effect, de betekenis van het woord 'competentie' en *T-shaped lawyer*.

wel onvermijdelijk.¹² De discussie is voorts nogal eens oppervlakkig en anekdotisch. Het kan zelfs zo zijn dat het “weg met het civiel effect” een leus is die verschillende belanghebbenden om uiteenlopende redenen in de mond nemen, maar deze is daardoor des te risicovoller. Met dit preadvies hoop ik het debat over het civiel effect een nieuwe impuls te geven door duidelijk te maken wat met civiel effect (overigens al sinds 1876) wordt beoogd, hoe de problematiek in andere landen wordt benaderd en aan welke oplossingsrichtingen men zou kunnen denken.

De opbouw is als volgt. In § 2 zal ik kort betogen dat we ook in de toekomst degelijk gevormde juristen hard nodig zullen hebben, waarbij de universiteit een belangrijke rol vervult. De onjuiste tegenstelling die in dit verband steeds weer naar voren wordt gebracht – theorie versus praktijk, wetenschap versus professie – zou tot het verleden moeten behoren. Over de wijze waarop de vorming van de jurist het beste kan geschieden, is veel geschreven maar weinig staat vast. Om feiten van alternatieve feiten te scheiden en enigszins beredeneerde keuzes te kunnen maken over de opleiding van de togajurist van de toekomst, zal ik in § 3 eerst de ontwikkeling en belangrijkste karakteristieken van de opleiding Rechtsgeleerdheid (Nederlands recht) beschrijven, waarom het convenant inzake civiel effect noodzakelijk is, iets zeggen over de ontwikkeling van *University Colleges* en over de onderlinge verhouding tussen initiële en postinitiële (beroeps) opleidingen. Civiel effect betekent niet (slechts) het overdragen van kennis op bepaalde rechtsgebieden, maar vooral het verschaffen van “inzicht in”; het ziet dus, zoals ik niet nalaat te willen beklemtonen, op het *academisch* niveau. Vervolgens zal ik in § 4 globaal de vormgeving van de opleiding tot advocaat en rechter in een aantal Europese landen – België, Frankrijk, Italië, Schotland, Duitsland, Oostenrijk, Griekenland, Zweden, Zwitserland, Engeland en Wales – en in de VS schetsen om met behulp daarvan een goede vergelijking met de Nederlandse situatie te kunnen trekken. In § 5 zet ik uiteen dat in alle door mij onderzochte buitenlandse het curriculum een groot aantal verplichte vakken bevat en dat buitenlandse systemen niet zonder meer bij ons kunnen werken omdat initiële en postinitiële opleiding ten nauwste met elkaar samenhangen. Het pleidooi voor een opleiding naar *common law* model en het civiel effect tot één jaar te beperken, is ongewenst en berust overigens niet op harde feiten. In § 6 betoog ik dat de juridische opleiding voor een togaberoep voor een belangrijk deel in het

12. C.J.J.M. Stolker, *Rethinking the Law School: Education, Research, Outreach and Governace*, Cambridge University press 2014, p.2-3; C. Baldus, T. Finkenauer und T. Rüfner (red.), *Bologna und das Rechtsstudium, Fortschritte und Rückschritte der europäischen Juristenausbildung*, Tübingen: Mohr Siebeck 2011. In de 17^e eeuw was het een geliefde genre, zie M.J.A.M. Ahsmann, *Collegia en colleges, Juridisch onderwijs aan de Leidse Universiteit 1575-1630, in het bijzonder het disputeren* (diss. Leiden), Groningen: Wolters-Noordhoff 1990, p. 223-232.

Nederlands en vanuit nationaal perspectief moet worden benaderd, uiteraard zonder voorbij te gaan aan de verstrengeling van ons recht met andere rechtstelsels. Ik zal (§ 7) betogen dat recht een eigen discipline is en dat het loslaten van de wettelijke vereisten in de huidige pluraliteit van onderwijs op geen enkele manier gerechtvaardigd is. Het recht zou dan kind van de rekening worden en daarbij is niemand gebaat. Het verstrekken van een verklaring van civiel effect behoort tot de verantwoordelijkheid van de universiteit en behoeft een degelijke academische borging waartoe ik in § 8 enkele voorstellen zal doen. In § 9 volgen mijn conclusies.

2. Juristen en de rol van de universiteit

Ondanks de hierboven geschetste technologische ontwikkelingen zal er steeds een juridische werkelijkheid blijven bestaan. We kunnen ons niet buiten het recht plaatsen. Maatschappelijke, economische, technologische en politieke ontwikkelingen hebben de hele geschiedenis door juridische implicaties gehad en hebben de rol van het recht alleen maar groter gemaakt. Door de talloze nieuwe wetten en regels neemt het aantal vragen toe. Deze kunnen niet allemaal door zelflerende algoritmes beantwoord worden. De digitale en globaliserende wereld leidt tot ingewikkelder relaties tussen mensen en tot meer wantrouwen en polarisatie. Overheveling van rechtspraak naar private geschillenbeslechting, gevoegd bij de explosieve toename van het aantal (publieke) rechtszaken sinds het einde van de vorige eeuw, maken duidelijk dat mensen minder in staat zijn geschillen zelf op te lossen.¹³ Eenvoudige zaken kunnen geautomatiseerd en op lager niveau worden afgehandeld. Dat ligt echter anders voor meer ingewikkelde zaken.¹⁴

Een jurist die op academische wijze is gevormd in juridisch en dus normatief denken, kan vertrouwen wekken en zal van toegevoegde waarde blijven. Recht ontstaat uit strijd. Zij is geworteld in een lange traditie. De beginselen van de *fides* (goede trouw) als sociaal controlemechanisme, historisch gezien wortelend in Athene en Rome, zijn als grondslagen van het intermenselijk verkeer ideologie geworden. Deze lange traditie zou enigszins gekend en doorleefd moeten worden als we willen begrijpen wat de bedoeling van het recht is: *suum cuique tribuere* (aan ieder het zijne

13. R.H. de Bock, *De toekomst van de civiele rechter, Een pleidooi om de rechter niet te ontlasten* (oratie UvA), Zutphen 2017. In 2014 deden de elf rechtbanken in totaal 840.000 zaken af via de afdelingen kanton, een verdubbeling sinds 2000 (www.rechtspraak.nl).
14. C. Prins en J. van der Roest, 'AI en de rechtspraak, Meer dan alleen de 'robotrechter'', *NJB* 2018, afl. 4, p. 260-286; H. Prakken, 'Komt de robotrechter er aan?', *NJB* 2018, afl. 4, p. 269-272.

geven).¹⁵ Omdat recht en ethiek niet altijd volledig samenvallen, is een goed ontwikkeld moreel kompas van wezenlijk belang. Kwetsbare burgers dreigen anders gemarginaliseerd te raken. Flitsfaillissementen en de handelwijze van trustkantoren tonen bijvoorbeeld aan dat het niet eenvoudig is te weten hoe in het spanningsveld tussen het juridisch en moreel juiste goed te handelen. Dat zal in de toekomst met onze enorme regeldruk en nieuwe technische ontwikkelingen alleen maar toenemen.

De vraag is: wat mag van een universiteit verwacht worden bij de vorming van de jurist van de toekomst als voorbereiding op de rechtspraktijk? Is de juridische faculteit een service-instelling voor de professie of een academische instelling toegewijd aan de ontwikkeling van het recht? Daar wordt binnen de academische wereld niet eensgezind over gedacht; het woord ‘praktijk’ heeft nogal eens een negatieve lading.¹⁶ In Nederland zijn universiteiten autonoom om de verschillende juridische opleidingen naar eigen inzicht vorm te geven, zij het dat zij moeten werken binnen het in 1992 geformuleerde wettelijk kader van de Wet op het hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek (WHW) en dat aan accreditatievoorwaarden moet worden voldaan.¹⁷ De programmeervrijheid is in die zin beperkt dat de WHW, anders dan haar voorganger, als uitgangspunt voor wetenschappelijk onderwijs kiest (art. 1.1 lid c): “onderwijs dat is gericht op de voorbereiding (...) tot de *beroepsmatige toepassing van wetenschappelijke kennis* (...)” Het onderwijs moet dus van wetenschappelijk niveau zijn en rekening houden met ontwikkelde wetenschappelijke inzichten en theorieën. De substantie van het onderwijs is echter in beginsel het recht zoals dat in de praktijk wordt toegepast en niet de rechtswetenschap zelf. Universiteiten zijn niet alleen afhankelijk van studenten maar zijn ingevolge de WHW ook verantwoordelijk voor de eerste, academische, stap van de vorming van de togajurist, althans als een universiteit ervoor kiest studenten daarop voor te bereiden.¹⁸ Het doel van het juridisch onderwijs

15. Zie Preadvies over de opleiding tot rechter, nt. 2.

16. B. van Klink, B. de Vries & T. Bleeker, ‘Naar een brede academische vorming van juristen’, *NJB* 2017, afl. 14, p. 916-921. 2017; M.J.A.M. Ahsmann, *Over meesters in de rechten en priesters van het recht: feit en fictie in hun opleiding* (uitgebreide tekst oratie Leiden 2011), Den Haag: Boom juridische uitgevers, 2012, p. 67-90.

17. Vanaf dat moment werd overheidssturing op kwaliteitszorg verschoven van condities naar prestaties, van preventief naar controle achteraf, zie A.F.A. Korsten en J.M.L.R. Schutgens, *In de ban van beoordelingen, Kwaliteit van visitaties in wetenschappelijk onderwijs*, Heerlen/Maastricht 2012, <http://www.arnokorsten.nl/PDF/Onderzoek/Kwaliteit.pdf>

18. Art. 7.6 lid 1 WHW luidt: “Indien een instelling een opleiding aanbiedt, gericht op een bepaald beroep, en bij of krachtens de wet vereisten zijn gesteld ten aanzien van de kennis, het inzicht en de vaardigheden die betrokkenen zich op grond van de opleiding tot dat beroep moeten hebben verworven, draagt het instellingsbestuur er zorg voor dat degenen die deze opleiding volgen, ten minste in de gelegenheid zijn aan die vereisten te voldoen.”

heeft dus consequenties voor de stof die wordt gedoceerd. Het verstrekken van een diploma met civiel effect kan een van die doelen zijn.

Sinds het einde van de vorige eeuw is de diversificatie van het wetenschappelijk onderzoek buitengewoon groot. De wetenschap wordt steeds meer beheerst door een eigen agenda en komt verder af te staan van de theorie van de praktijk van het recht.¹⁹ Als voorbeeld noem ik het uitblijven van fundamentele wetenschappelijke publicaties over de rol van de rechter in het nieuwe civiele procesrecht, mede gelet op de problematiek van de lange doorlooptijden. De veranderende rechtspraktijk zou ook consequenties voor het onderwijs moeten hebben, bijvoorbeeld door studenten op andere wijze naar conflicten te laten kijken en hen te vormen in andere methoden van conflictoplossing. Hoogleraren concentreren zich echter doorgaans meer op hun eigen onderzoek en laten het onderwijs nogal eens aan universitair docenten over.²⁰ Door de publicatiedruk en ook ten gevolge van de nog steeds fors toenemende studentenaantallen is de verwevenheid tussen onderwijs en onderzoek nauwelijks vol te houden.²¹ De rechtswetenschap en het juridisch (toga)onderwijs groeien daardoor steeds verder uit elkaar.

Dit is een onwenselijke en gevaarlijke ontwikkeling. De nadruk op het onderscheid tussen academische en praktijkjuristen is kunstmatig en onwerkbaar. Advocaten van grote Zuidaskantoren die nu betogen dat het recht wel in één jaar kan worden geleerd, doen dat om hen moverende redenen: ze denken zo de beste studenten te kunnen binnenhalen die niet meer in een voldoende aantal in de vijver van rechtenstudenten zouden zwemmen.²² Die stellingname is tamelijk elitair want daaruit blijkt geen verantwoordelijkheid voor het gezamenlijk realiseren van een goede rechtspleging. Zij gaat ook voorbij aan het feit dat Nederlandse universiteiten juristen niet alleen voor de Zuidas opleiden. Die stellingname klemmt temeer wanneer men bedenkt dat de Zuidaskantoren hun eigen *Law firm School* (en *Brewery*) hebben opgericht – met uitsluiting van advocaatstagiairs van andere kantoren – omdat de kwaliteit van de postinitiële opleiding van de NOvA tekort zou schieten.

19. Een vergelijkbare tendens wordt overigens ook in de VS bespeurd; zie hierna § 4.8.

20. H.C.G. Spoormans, 'Over massaliteit en kwaliteit van juridisch onderwijs', *NJB* 2014, afl. 42, p. 2987-2992.

21. Op 1 februari 2018 maakte de VSNU bekend dat in het collegejaar 2017-2018 opnieuw sprake is van een stijging van het aantal studenten. <http://www.vsnunl.nl/feiten-en-cijfers.html>

22. Al sinds jaar en dag geldt dat ca. 10% van de afgestudeerden (thans ca. 4.500) als toptalent kan worden gekwalificeerd.

Net als de advocatuur hebben ook universiteiten die willen beknibbelen op het civiel effect eigen (financiële) belangen voor ogen. Zij willen hun eigen, vooral Engelstalige, product verkopen en daarmee (overigens ook begrijpelijk) geld verdienen wat niet hoeft samen te vallen met een door-dachte togaopleiding. Helaas bevatten het rendementsdenken en het huidige financieringssysteem van universiteiten perverse prikkels die hier mede debet aan zijn.²³ Geheel verschillende belangen lijken zo samen te komen op het punt van de vorming van de jurist. In plaats van de verschillen te benadrukken zouden universiteiten en gezamenlijke advocatuur ten opzichte van elkaar juist een volwassen en respectvolle relatie moeten ontwikkelen waarbij universiteiten enerzijds hun autonomie en programmeervrijheid behouden maar anderzijds hun verantwoordelijkheid nemen door zich te laten informeren omtrent hetgeen de beroepsgroepen nodig hebben, in het besef dat recht ook een vakstudie is.

Met zekere regelmaat wordt vanuit de advocatuur betoogd dat afgestudeerde juristen thans niet over de vereiste vaardigheden en competenties zouden beschikken. Maar bestaat er wel een prototype van een afgestudeerde jurist? Verschillen de eisen te stellen aan een jurist van een Zuidaskantoor niet van die van een jurist in de provincie? En is karakter misschien niet net zo belangrijk als beroepsvaardigheden? Wat zeggen vaardigheden en competenties zonder context eigenlijk? Moet een historicus niet ook analytisch vermogen bezitten en moet een inbreker niet ook goed kunnen samenwerken? Is de methode van onderwijs niet minstens zo bepalend voor het ontwikkelen van (intellectuele) vaardigheden en competenties als een andere studie (uiteraard tenzij behoefte bestaat aan andere kennis)?²⁴ Wat weten we van de impact van het juridisch onderwijs op de kwaliteit van de dienstverlening, op het door professionals effectief en efficiënt in de praktijk kunnen doorgronden en oplossen van ingewikkelde problemen? De doelstellingen van juridische opleidingen zijn door iedere faculteit prachtig omschreven maar enig bewijs dat ze ook gerealiseerd zijn, ontbreekt.²⁵ Waarom is vier jaar juridisch onderwijs noodzakelijk, of kan 'een onsje minder' ook, zoals thans wel wordt betoogd? Merkwaardigerwijs bestaan over al dit soort vragen nauwelijks empirische ge-

23. Vgl. de discussie in NRC Handelsblad (24 januari 2018) onder kop: Taartverdeling Universiteiten kan eerlijker.
24. Over de betekenis van competenties zie Preadvies over de opleiding tot rechter, § 12.2 en 12.3; eerder Ahsmann 2015; M. Ahsmann, 'De juridische opleiding en de T-shaped lawyer: hoe leiden universiteiten goede juristen op?', *De kwaliteit binnen het notariaat* [Ars Notariatus nr. 163], Deventer: Wolters Kluwer 2016, p. 7-25.
25. In het Domeinspecifiek Referentiekader Rechtsgeleerdheid (DDR; 2015), geschreven ten behoeve van de visitatiecommissie, zijn faculteiten daarover min of meer dezelfde tekst overeengekomen als in 2010; <http://njv.nl/preadviezen/bijlagen-preadviezen-2018/>. Belangrijke toevoegingen zijn de informatie- en onderzoeksvaardigheden. Vgl. voor tekst DDR 2010 Ahsmann 2011.

gevens en rapporten van niveau zijn hierover niet geschreven. Ik schrijf dus de zoveelste visie over dit onderwerp, maar wel met een achtergrond van twintig jaar academische ervaring als docent Romeins recht en zijn geschiedenis en twintig jaar praktijkervaring als civiele rechter, in het besef dat het onvermijdelijk is soms te generaliseren.

3. Nederland

3.1 Algemeen

De redenen waarom een student rechten gaat studeren, zijn net zo divers als wat hij er vervolgens mee gaat doen. Juristen komen in een scala van beroepen terecht. Dé juridische professie bestaat dus niet. Men kan een gemengde functie krijgen waarbij het recht een betrekkelijk ondergeschikte rol vervult. Maar er zijn ook specifiek juridische beroepen die gezamenlijk een bijdrage leveren aan een functionele rechtspleging (rechter, advocaat, bedrijfsjurist, rechtsbijstandsjurist, wetgevingsjurist, bestuursjurist). Al deze juristen worden van oudsher op dezelfde wijze in de studie Rechtsgeleerdheid opgeleid, anders dan de opleiding van de notaris en de fiscalist.²⁶

De structuur van de vorming van een jurist die advocaat of rechter wil worden, bestaat uit twee van elkaar te onderscheiden stappen: universitaire en professioneel. Daarna volgen de permanente educatie en specialisatie.²⁷ Toegang tot de balie of de rechterlijke macht wordt verkregen door een combinatie van opleidingen met een zodanige juridische inhoud dat deze voldoet aan de in diverse wettelijke regelingen en uitvoeringsbesluiten voor ‘togaberoepen’ (advocatuur en rechterlijke macht) geformuleerde minimumeisen.²⁸ De universiteit waar een student zijn master behaalt, controleert of aan die vereisten is voldaan en verleent in dat geval bij het masterdiploma “een verklaring civiel effect”. De genoemde vereisten hebben op hun beurt steeds in hoge mate de inhoud van het curriculum beïnvloed; de betreffende vakken zijn in de opleiding Rechtsgeleerdheid standaard opgenomen.

26. C.J.M. Schuyt, ‘Juridische beroepsuitoefening en de eisen die aan een universitaire juridische opleiding gesteld kunnen worden’, *Strafblad* 2011, p. 19-23.

27. De permanente educatie blijft verder buiten beschouwing hoewel de drie stappen eigenlijk niet los van elkaar kunnen worden gezien.

28. Advocatenwet, art. 2, globaal gepreciseerd in Besluit beroepsvereisten advocatuur, art.1; Wet rechtspositie rechterlijke ambtenaren, art. 5, globaal gepreciseerd in Besluit rechtspositie rechterlijke ambtenaren, art. 2, 2a en 2b.

Dat is het geval sinds Thorbecke met zijn onderwijshervorming een einde heeft gemaakt aan de vrije keuze van de hoogleraren om de juridische opleiding, die gericht was op de vorming van de elite, naar eigen believen in te richten (1876).²⁹ Men vond het gebrek aan uniformiteit een “bespotting” van onze universiteiten. De titel zou “eene andere betekenis hebben, naar mate hij te Leiden, Utrecht of Groningen ware verkregen.” In de wet van Thorbecke is de zogenoemde *effectus civilis* van diverse diploma’s vastgelegd, dat wil zeggen: de mogelijkheid die het diploma verleent om een bepaald beroep (bijvoorbeeld arts, apotheker) uit te oefenen. Voor een togaberoep was dat aanvankelijk de doctorale graad, sinds 1921 de meesterstitel.

Vrijwel de gehele 20e eeuw bestond er weinig discussie over de wettelijk geformuleerde examenvereisten voor iemand die een togaberoep ambieerde.³⁰ Onduidelijkheid over de bagage bestond evenmin, want de inhoud van de meesterstitel was heel lang uniform omdat er slechts één opleiding was – Rechtsgeleerdheid – die toelating tot een togaberoep mogelijk maakte. Afgestudeerden bezaten dan kennis van en inzicht in de drie klassieke rechtsgebieden, inclusief de procesrechtelijke kanten ervan: privaatrecht, strafrecht en staats- (en bestuurs)recht of belastingrecht. Daaraan was in de eerste jaren een brede vorming met inleidende (rechtsgebied overschrijdende) en metajuridische vakken voorafgegaan. Ter vergelijking: het Romeinse recht maakte tot medio jaren zestig de helft van het kandidaats-examen uit. Steeds werd benadrukt dat alleen zo ‘een methode van denken’ (Pitlo) – in hedendaags jargon – *thinking like a lawyer* kon worden ontwikkeld. Daarvoor had je ten minste de nominale studieduur van vijf (omstreeks 1970 vier) jaar nodig.

In de loop der jaren ontstond onvrede over de beperkte professionele vaardigheden die een student in de studie ontwikkelde. De klacht kwam erop neer dat een afgestudeerde jurist in de praktijk als het ware twee linkerhanden had omdat hij de benodigde professionele vaardigheden en houding miste: het ging ook om *acting/doing like a lawyer*. Daartoe zijn toen duale beroepsopleidingen in het leven geroepen: eind jaren vijftig voor de rechterlijke macht (de raio-opleiding) en eind jaren tachtig voor de advocatuur. De opleiding van rechter en advocaat bestaat sindsdien uit twee delen: initieel en postinitieel, met elk hun eigen functie, maar zij kunnen anderszins niet los van elkaar worden beoordeeld.³¹

29. Wet tot regeling van het Hoger Onderwijs en het daarbij behorende Academisch Statuut (1877); Ahsmann 2012, p. 36-43.

30. Wel zijn medio 20^e eeuw wensen geuit tot verbreding van de studiestof, terwijl criteria om in te stromen zijn verlaagd (tot 1970 was toelatingsexamen Latijn vereist), Ahsmann 2012, p. 72-73.

31. Ahsmann 2012, p. 36-52 en 99 e.v.; S.C.J.J. Kortmann, ‘De juridische opleiding, pre- en postdoctoraal’, *Ars Aequi* 1990, p. 587-592.

3.2 *Bachelor Master-stelsel*

In 1999 hebben 29 landen uit Europa een (niet bindende) afspraak ondertekend die zou moeten leiden tot een eenheidsmodel voor het universitaire onderwijs in Europa: de zogeheten Bolognaverklaring.³² Studentenmobiliteit en erkenning van elkaars diploma zouden onder meer kunnen worden gerealiseerd door een driedeling in het onderwijs te creëren: bachelor, master en doctoraat. Veel Europese juridische faculteiten stonden er negatief tegenover.³³ Een fundamentele herbezinning op de juridische opleiding, de vormgeving van studentenmobiliteit en de Europese dimensie van de opleiding bleef echter achterwege. Dit betekende een gemiste kans om in internationaal opzicht het juridisch onderwijs te innoveren.

Dat geldt ook nationaal, terwijl de behoefte aan een uitgewerkt plan en een strategie om alle verschillende doelen te dienen groter was dan ooit. Inmiddels was namelijk het aantal studierichtingen uitgebreid en waren de artikelen in het Academisch Statuut waarin de examenstof was opgenomen, bedoeld om de kwaliteit van het onderwijs te garanderen, komen te vervallen (1993). De inrichting van de diverse opleidingen en het verlenen van de meesterstitel werden dientengevolge geheel aan de faculteiten overgelaten, terwijl de wijze waarop de meesterstitel verkregen zou kunnen worden vaag was omschreven (art. 7.20 onder c WHW).³⁴ De bedoeling was dat de geregementeerde juridische beroepen hun beroepseisen nader bij algemene maatregel van bestuur zouden formuleren. Het notariaat heeft dat vervolgens (1999) tamelijk gedetailleerd gedaan, de rechterlijk macht heeft ze in 2000 nader gedefinieerd, maar de advocatuur bleef achterwege omdat overeenstemming ontbrak.

Het werd gecompliceerder door de invoering in 2002 in Nederland van het BaMa-stelsel. De meesterstitel kwam te vervallen. Het juridisch onderwijs bleek als het bed van Procrustes: het onderwijs werd niet aangepast aan het nieuwe stelsel, maar het nieuwe stelsel aan het onderwijs, vanuit de *one size fits all* gedachte. De basis voor het behalen van het civiel effect van een diploma werden een afgeronde juridische universitaire bacheloropleiding Rechtsgeleerdheid van drie jaar (180 EC) en een afgeronde juridische universitaire masteropleiding van één jaar (60 EC).³⁵ De bedoeling was dat de faculteit waarin het masterdiploma was behaald, verantwoordelijk werd

32. Zie www.ec.europa.eu/education/policies/educ/bologna/bologna.pdf. (met toelichting). Ahsmann 2012, p. 55 e.v.

33. Zie discussie in Baldus e.a. 2011; hierna § 4.3 en 4.5.

34. Ahsmann 2012, p. 44 e.v.

35. Sinds 2002 zijn de studiepunten anders berekend. Eén European Credit (EC) staat voor 28 uren onderwijs en studeren. De studielast voor één studiejaar bedraagt sindsdien 60 studiepunten (EC's), gelijk aan 1680 uren studie.

voor het verstrekken van een verklaring inzake het civiel effect; die faculteit moet daartoe dus bepalen of de vakken waarin examens zijn afgelegd *tezamen* op voldoende niveau zijn.

Het traditionele onderwijsmodel bleef gehandhaafd, maar faculteiten legden, veel méér dan voorheen, elk eigen accenten bij de indeling en opbouw van het curriculum, vaak ingegeven door de wens van hoogleraren en in de slag om de student, gedwongen door perverse prikkels van de output financiering. Bovendien werden voor studenten veel keuzemogelijkheden in de bachelor en master ingebouwd.

Het leidde tot verbrokkeling van de hoofdvakken en ging ten koste van inleidende vakken (aanvankelijk) en belangrijke metajuridische vakken als rechtsfilosofie (ethiek), rechtsgeschiedenis, rechtseconomie en rechtssociologie. Juridische kennis is voor een jurist een *conditio sine qua non*, maar de relatie tussen recht en werkelijkheid die essentieel is voor juridisch denken, kwam onder druk te staan. Om zo veel mogelijk, liefst buitenlandse, studenten aan te trekken ontwikkelden faculteiten talloze, soms zeer specialistische masters; de teller staat thans bij de negen universiteiten op 159 juridische masters, waarbij de master Rechtsgeleerdheid (Nederlands recht) ook weer vele varianten kent.³⁶ Zijn die allemaal even zinvol en kost het ontwikkelen daarvan niet veel energie, tijd en geld? Liggen daar niet vooral concurrentieoverwegingen aan ten grondslag?

3.3 *Convenant inzake civiel effect*

Op voorstel van de Raad van State heeft de minister van Justitie in mei 2005 een breed samengestelde commissie ingesteld om te adviseren over de noodzaak de beroepsvereisten te wijzigen. Omdat de BaMa nog volop in ontwikkeling was, adviseerde de commissie niet tot wijziging van de bestaande afspraken, maar wel de *effectus civilis* na verloop van vijf jaren te evalueren. Het convenant dat als uitvloeisel hiervan tussen de juridische faculteiten van de Nederlandse universiteiten en het afnemend beroepenveld – de Nederlandse Orde van Advocaten, de Raad voor de rechtspraak en het College van procureurs-generaal – werd gesloten (november 2005), kwam min of meer overeen met hetgeen al in 1998 was afgesproken over het vereiste aantal studiepunten voor een bul met civiel effect (200 EC's). Een student die “grondige kennis van en inzicht in de rechtsgebieden heeft verkregen welke worden genoemd in het Besluit beroepsvereisten advocatuur en in het Besluit opleiding rechterlijke ambtenaren” en in die vakken ten minste 200 studiepunten (EC's) had behaald, waarvan ten minste 60 op WO-bachelor en 60 op WO-master-niveau, zou een diploma krijgen met daarop een verklaring van civiel effect. De beroepsgroepen konden er dus van uitgaan dat de instroom kwalitatief gewaarborgd zou zijn.

36. Zie <http://universitairemasters.nl>. Leiden kent negen specialisaties binnen een LL.M.

Evaluatie van overheidswege bleef vervolgens evenwel uit.³⁷ Een gemiste kans, want het convenant bleek faculteiten onvoldoende houvast te bieden omdat het te weinig precisering van de wettelijke bepalingen bevatte en faculteiten daarover eigen, soms zeer uiteenlopende ideeën op na hielden.³⁸ Dat had overigens niet alleen te maken met verschillen tussen faculteiten maar ook met een nieuwe ontwikkeling: Engelstalige opleidingen met een juridische component. *University College Utrecht* (UCU) begon hiermee in 1997; vele andere opleidingen volgden (verder hierna § 3.4).

De Raad van State die de minister van Justitie indertijd had geadviseerd studiepunten aan de afspraak te koppelen om zo faculteiten meer houvast te bieden, welk advies door de Minister in de wind was geslagen, kreeg alsnog gelijk. In de rechtspraak werd namelijk duidelijk dat het civiel effect niet meer de minimumgarantie voor het vereiste instroomniveau bood, met alle gevolgen van dien – waaronder hoge kosten – voor het postinitiële onderwijs. De beroepsopleiding advocatuur (BA) werd in 2013 verzwaaard en grondig herzien door voor het eerst onderwijs en examens in de positiefrechtelijke vakken in te voeren om zo de advocaatstagiairs op meer gelijke vlieghoogte te brengen. De studiebelasting is in het eerste jaar verhoogd van 52 dagdelen (van drie uur) naar 62, in het tweede jaar verdubbeld (van 30 naar 60) en bedraagt in het derde jaar negen. Die verzwaring (met navenante extra kosten) werd vervolgens bekritiseerd: in de BA zou niet moeten worden gedoceerd wat de faculteiten laten liggen. Inmiddels ligt er een voorstel om het aantal dagdelen weer te verminderen en een toelatingsexamen tot de BA te introduceren. De ‘togatoets’ zou moeten voorkomen dat de positiefrechtelijke vakken opnieuw in de beroepsopleiding behoeven te worden gedoceerd; zie hierna § 7.

Ook de opleiding tot rechter is met ingang van 2014 gewijzigd, hetgeen overigens een geheel andere reden had. Die opleiding zal hierna in het preadvies over de opleiding tot rechter worden besproken.

Universiteiten en het afnemend beroepenveld hebben uiteindelijk in maart 2016 een nieuw convenant gesloten dat een nieuwe standaard beoogt te stellen voor het civiel effect van juridische opleidingen.³⁹ Het vertrekpunt bleef hetzelfde, maar de cognitieve eisen zijn nader gepreciseerd teneinde meer diepgang te realiseren: gezamenlijk ten minste 100 EC’s (inclusief scriptie) in het tweede en derde jaar van de bachelor en ten minste 10 EC’s in de master. Studenten moeten in het eerste jaar inleidende vakken op de

37. Ahsmann 2012, p. 48-52.

38. Wat bijvoorbeeld onder “grondige kennis van en inzicht in” werd verstaan, verschilde sterk per faculteit, zie Ahsmann 2011.

39. <https://www.advocatenorde.nl/document/20160322-convenant-civiel-effect-1>. Kritisch M. Laemers, ‘Het convenant civiel effect, Leidt meer uniformiteit tot meer academische kwaliteit?’, *Ars Aequi* 2017, p. 155-161.

drie hoofdgebieden van het recht krijgen. Dit is een belangrijk vereiste want aan sommige faculteiten kregen studenten al in het eerste jaar kaderloos en zonder inbedding direct hoofdvakken op eindniveau van de master onderwezen, hetgeen uiteraard niet tot academisch niveau kan leiden. In het tweede en derde jaar is daardoor nu ruimte voor verdieping gecreëerd omdat *the body of knowledge* (hierna ook: de vijf kernvakken) moet worden gedoceerd, voor elk vak weergegeven in aantal EC's. Het betreft het vergaren van fundamentele "kennis van en inzicht in het systeem" van het Nederlandse privaatrecht, strafrecht, staats- en bestuursrecht (inclusief de procesrechtelijke kant ervan), in totaal 50 EC; voorts "kennis van en inzicht (...) in hoofdthema's" van het internationaal publiek recht (5 EC) en (institutioneel) Europees recht (5 EC). Theoretische perspectieven op het recht en een scriptie kunnen meetellen voor het aantal van in totaal 100 te behalen EC's op genoemde terreinen. De EC's zijn bedoeld als richtlijn om de eindtermen te behalen. Deze zijn immers zéér globaal omschreven. In de master moet, op minimaal één van de drie hoofdgebieden van het recht, in elk geval een toets over de grenzen van ten minste twee vakgebieden heen worden afgelegd, hetgeen een tegemoetkoming is aan het noodzakelijke intradisciplinaire juridisch denken op genoemde terreinen.

In artikelen 13 en 14 van het convenant zijn deficiëntierichtlijnen gegeven voor respectievelijk afgestudeerden met een hbo-opleiding en studenten van *University Colleges* (waarover hierna). De programma's van de juridische opleidingen zijn (uiterlijk met ingang van het academisch jaar 2017-2018) aan de vereisten aangepast, hetgeen eerst rond 2020 zal kunnen leiden tot méér vergelijkbaar instroomniveau in de beroepsopleiding advocatuur.

3.4 *University Colleges en andere Engelstalige bachelor opleidingen*

Er is onder studenten een trend gaande om geen 'gewone' bachelor studie maar een brede bacheloropleiding op verschillende vakgebieden te volgen aan een *University College* (UC). Deze (geheel Engelstalige) *Liberal Arts and Sciences* opleiding, die afhankelijk van de gekozen major leidt tot een BA of BSc, kent selectie aan de poort, biedt kleinschalig en daardoor intensief onderwijs aan een internationale groep studenten aan, heeft een campusverplichting en heft hogere collegegelden.⁴⁰

Het trekt, naar men beweert, vooral de slimmere studenten, die vaak nog niet precies weten wat zij willen gaan studeren. Het is een interessante, uit

40. De tarieven van het onderwijs lopen uiteen van € 3.235,- (Middelburg, UC Roosevelt) tot € 4.336,- (Amsterdam AUC). Studenten van buiten de EU betalen beduidend meer: zes tot achtduizend euro. Het wonen kost € 4.500,- (UC Roosevelt) tot € 6.936 (LUC). Het wettelijk collegegeld voor een gewone universitaire studie bedraagt in 2018-2019 € 2.060,-.

de VS overgewaaid, opleiding met vakken als politicologie, sociologie, geschiedenis, literatuur, kunstgeschiedenis. Maar het Amerikaanse concept is al veel ouder. Sinds de middeleeuwen tot en met de 18e eeuw was de artesfaculteit dé opstap naar een van de drie hogere faculteiten: recht, theologie en geneeskunde. In het geval van de rechtenstudie duurde deze vervolgens nog ca. vier á vijf jaar. In de 19e eeuw ging het om (het onvertaaltbare woord) *Bildung*. Het concept wordt in de VS overigens niet alom gewaardeerd: de brede bachelor wordt ook als verspilling van veel geld gezien: het leidt tot stapelen, het geleerde is overbodig, nutteloos voor het latere beroep en snel vergeten.⁴¹

Indien een dergelijke opleiding wordt gevolgd aan UC Utrecht, UC Roosevelt (Middelburg), Leiden UC of Amsterdam UC, dan wordt de mogelijkheid geboden een aanvullend bachelorprogramma van juridische vakken aan de gelieerde rechtenfaculteit te volgen, zodat uiteindelijk (na het volgen van de master) de verklaring van civiel effect kan worden verkregen. Per UC is dit bachelor civiel effect-traject anders ingekleed: bij de ene opleiding naast de BSc of BA en bij de andere na afronding ervan. De programma's verschillen onderling. Amsterdam kent bijvoorbeeld (naast het vereiste van een *major law* en een bachelorscriptie die voor 50% een juridische probleemstelling bevat) een vereiste van 60 EC's aan positief-rechtelijke Nederlandse vakken. Voor het internationaal publiek recht en het institutioneel Europees recht wordt een vrijstelling gegeven omdat deze al in de *major law* zitten.⁴²

Studenten kunnen er in Leiden⁴³ en Utrecht⁴⁴ ook voor kiezen om in vier jaar tijds een *double degree* bachelor programma van 240 EC's te volgen, waarvan ten minste 140 in het recht. Alleen in Utrecht moet de student alvorens in het derde jaar te kunnen instromen examen in het recht doen. Men krijgt dan naast de BA of Bsc van het UC via het civiel effect-programma een LLB dat kwalificeert als voldoende voor het uiteindelijk te verkrijgen civiel effect. Er bestaat een ingewikkeld stelsel van vrijstellingen over en weer, waardoor de studielast van de twee bachelors wordt verminderd.

Daarnaast bieden zowel Amsterdam als Tilburg een brede Engelstalige opleiding naar UC-model die géén campusverplichting kent. De UvA de

41. B. Caplan, *The Case against Education: Why the Education System is a Waste of Time and Money*, Princeton University Press 2018.

42. <https://student.uva.nl/rechten/content/az/schakelprogramma/pple-civiel-effectprogramma/pple-civiel-effectprogramma.html>.

43. <https://media.leidenuniv.nl/legacy/double-degree-studies-at-luc-the-hague-%2820150930%29.pdf>.

44. <https://students.uu.nl/en/university-college-utrecht/academics/study-programme/social-science/double-degree-in-law-and-liberal-arts-sciences>.

BA Politics, Psychologie, Law and Economics – met de mogelijkheid deel te nemen aan het civiel effect-programma van de UvA zoals eerder beschreven – en Tilburg de BA en BSc met een *major Law in Europe* met een verkort programma voor LLB.⁴⁵ Ook met de opleiding *Global Law* in Tilburg kan met een verkort programma op basis van de in paragraaf 14 van het convenant bedoelde vrijstelling het civiel effect worden verkregen.⁴⁶

In het convenant is in paragraaf 14 voor *University Colleges* met een juridische variant en voor “een andere opleiding voor op hoge academische kwaliteit geselecteerde studenten (...) met een juridische hoofdrichting” een efficiëntieregeling getroffen. Achterliggende gedachte is dat de beschreven standaard voor een bepaalde groep studenten op een andere wijze dan door middel van de reguliere rechtenstudie kan worden behaald. De mogelijkheid wordt geboden dat studenten met een juridische master op een of meer van de hoofdvakken van het Nederlandse recht het civiel effect kunnen krijgen “indien de examencommissie bachelor van de juridische faculteit van de betrokken instelling van oordeel is dat zij op grond van de juridische examens die zij hebben afgelegd, zowel in hun reguliere opleiding als, voor zover nodig, in aanvulling daarop, hebben aangetoond te voldoen aan de eindtermen van het juridische bachelorprogramma, en hun op grond daarvan een juridisch bachelordiploma heeft toegekend (...)” Deze lange zin (van in totaal twaalf regels) lijkt de deur open te zetten voor nieuwe civiel effect perikelen. Enkele vragen. Wie worden begrepen onder “op hoge *academische* kwaliteit geselecteerde studenten?” Is een selectietoets wel representatief voor de opleiding en is selectie op motivatie wel voorspeller van succes?⁴⁷ Welke zijn de eindtermen van “het juridische bachelorprogramma”? Kan van de Nederlandstalige EC-vereisten uit het convenant worden afgeknibbeld omdat een ander in het Engels gedoceerd vak er op lijkt? Controleert de examencommissie van de faculteit waar de student zijn master doet of terecht in de bachelor aanvullende voorwaarden zijn gesteld en vrijstellingen zijn verleend? Anders gezegd: wie bewaakt de kwaliteit van het civiel effect? Zie hierna § 7.

3.5 *Convenant terecht ter discussie?*

Een brede, serieuze discussie voorafgaand aan de supersnelle invoering van het BaMa-stelsel (2002-2003), met reflectie en een visie op de vraag

45. <https://www.tilburguniversity.edu/nl/onderwijs/bacheloropleidingen/liberal-arts-and-sciences/inhoud-en-programma/majors/law-in-europe/>.

46. <https://www.tilburguniversity.edu/nl/onderwijs/bacheloropleidingen/global-law/inhoud-en-programma/programma/>.

47. Zie S. Steenman, *Alignmnet of Admission, An Exploration and Analysis of the Links Between Learning Objectives and Selective Admission to Programmes in Higher Education* (diss. Utrecht), Utrecht 2018.

hoe in het nieuwe stelsel aan studenten het recht te leren en de civiel effect eisen in het curriculum te vervlechten, bleef achterwege. Internationaal wordt het BaMa-stelsel voor de juridische opleiding niet steeds positief gewaardeerd.⁴⁸

Een universiteit zou in het denken over een goede vorming van de jurist een voortrekkersrol moeten vervullen. Dat ziet niet alleen op de vraag welke vakken op welk moment moeten worden gedoceerd maar ook op de methode van onderwijs. Op het belang van didactiek was al in 1972 in de preadviezen van de Nederlandse Juristen-Vereniging (die toen ook beraadslaagde over de juridische opleiding) en vele nadien verschenen publicaties geweest.⁴⁹ De wijze waarop het onderwijs in de bachelor wordt gegeven, komt vooral voort uit behoefte aan verhoging van het studierendement: hoorcolleges en werkgroepen, maar dan in korte, overzichtelijke modules met direct na afloop tentaminering, vaak *multiple choice*. Rechtsgebieden worden opgeknipt en doorgaans geïsoleerd gedoceerd, coördinatie en intradisciplinariteit ontbreken.⁵⁰ Studenten verwerken informatie vooral passief met (in de bachelor) slechts een beperkt aantal schrijfopdrachten, noodzakelijk om analytische en kritische vaardigheden te ontwikkelen; pas in het convenant uit 2016 is een scriptie verplicht gesteld. Het onderwijs is sterk individueel gericht; aan samenwerking door studenten wordt weinig aandacht besteed. Didactiek staat kortom niet hoog op de agenda.

Men kan zich afvragen of de kritiek vanuit de praktijk op het convenant uit 2005 niet een bewijs is van de onverantwoordelijke houding en interpretatie van de wettelijke vereisten door faculteiten. Zij zijn immers verantwoordelijk voor de eerste stap van de vorming van de togajurist. Wanneer al in het eerste jaar kernvakken als contractenrecht en aansprakelijkheidsrecht in een tamelijk beknopte module op eindniveau worden gedoceerd, is het begrijpelijk dat geen sprake kan zijn van het theoretiseren en problematiseren van het recht, van het ontwikkelen van kritische vaardigheden; dan is wel sprake van inflatie van het vereiste ‘grondige kennis van en inzicht in’.⁵¹ Dergelijk onderwijs bevordert autoriteitsgeloof. Het is goed

48. Zoals Italië (§ 4.3); voor België: F. Fleerackers, *Rechtsdenken: vademecum*, Brussel 2016, p. 123 e.v.; voor Duitsland (ook hierna § 4.5): M. Senn, ‘Wozu sind Juristen auszubilden? Über den Sinn eines juristischen Studiums nach der Bologna-Reform’, *Zeitschrift für Europäische Rechtsgeschichte* 2012, afl. 1, p. 109-119.

49. In het bijzonder H.F.M. Crombag wees op het belang van didactiek in zijn zogenoemde leerpsychologische notities: ‘Notities over de juridische opleiding’, *Handelingen der Nederlandse Juristen-Vereniging* dl. 1, Zwolle: Tjeenk Willink, p. 13-65.

50. Met ‘intradisciplinariteit’ bedoel ik de verschillende disciplines binnen de juridische faculteit; rechtsgebied overschrijdend doceren dus.

51. Ahsmann 2011. Het gaat dus juist niet om het verwerven van ‘parate kennis’, zoals Laemers 2017 betoogt. Vgl. ook preadvies over de opleiding tot advocaat.

dat het in 2016 (moeizaam) tot stand gekomen nieuwe convenant een aantal cognitieve zaken heeft verduidelijkt, aandacht heeft geschonken aan onder meer het concentrisch leren en aan hetgeen de samenleving minimaal mag verwachten van een academisch afgestudeerd jurist. Het recht kan nu ook veel meer als één geheel worden gezien; ik denk aan interessante ontwikkelingen op het grensvlak van het privaatrecht en bestuursrecht.

Toch wordt het accent in de discussie (wederom) ten onrechte gelegd op het vergaren van slechts het positieve recht, *need to know*, terwijl het convenant nadrukkelijk het belang van inzicht in grondslagen en systematiek benadrukt. Volgens de preadviseurs over de opleiding tot advocaat worden bijvoorbeeld ten onrechte geen separate EC's toegekend aan metajuridische kennis en aan competenties als juridisch analytisch redeneren. Het eerste gaat voorbij aan het feit dat de (weggesneden) metajuridica thans juist expliciet aandacht hebben gekregen: 30 EC's kunnen meetellen voor de 100 verplichte EC's. Het bijbrengen van enig zicht op recht en werkelijkheid en van enig historisch besef hoort immers bij de vorming van een jurist. Aan het tweede wordt aandacht besteed in het DRR en behelst didactiek. Dankzij het convenant kan nu juist méér aandacht aan diepgang worden besteed. Het gaat niet meer om een samenraapsel van willekeurige onderwerpen, zodat toegekomen kan worden aan enige diepgang en het ontwikkelen van bepaalde competenties; hierna § 8.2.

Het convenant heeft voorts de mogelijkheid ingebouwd dat mensen met een enigszins afwijkend profiel (*University Colleges* e.d.) op andere wijze (via artikel 14) het civiel effect kunnen verkrijgen. Het is goed dat deze studenten via een zijweg die grofweg op een jaar extra studie Nederlands positief recht neerkomt, kunnen instromen. Maar de inkt was nog niet droog en de curricula zijn zelfs nog niet (volledig) op de nieuwe afspraken aangepast of het convenant is al weer ter discussie gesteld. Men kan zich inmiddels met zorg afvragen of het keer op keer ter discussie stellen niet het begin van het einde van de academische rechtenopleiding zal betekenen?⁵²

Interessant is daarom de vraag hoe faculteiten in het buitenland hun curriculum voor de togaberoepen hebben ingericht.

52. Opmerkelijk is dat de vorige decaan van de UvA en hoogleraar privaatrecht (prof. mr. C.E. du Perron, thans raadsheer in de Hoge Raad) een belangrijke rol heeft gespeeld bij de totstandkoming van het convenant en dat zijn opvolger (hoogleraar Publiek recht) er juist van af wil; zie nt. 5 en voor de Advocatuur nt. 6 en nt. 7.

4. Opleidingen in het buitenland

4.1 België

In België wordt het civiel effect rechtstreeks door de faculteiten toegekend, gekoppeld aan een driejarige bachelor en een tweejarige master in de rechten. Veel studenten doen vaak ook nog een master na master van één of soms zelfs twee jaar ('manama') en studeren dan in totaal dus zes of zeven jaar. Terwijl vóór de invoering van de BaMa het kandidaats vooral breed was opgezet met veel traditionele metajuridische vakken, vindt thans enige verschuiving plaats naar een groter accent op het positieve recht. Vrijwel alle basisvakken van het Belgische recht, de Europese en internationale juridische vakken worden in de bachelor in hoofdlijnen gedoceerd, naast in het eerste jaar vooral politiek-filosofische, rechtshistorische, economische en menswetenschappelijke vakken. Het tweejarige masterprogramma is flexibel vanwege veel keuzemogelijkheden, maar kent ook verplichte opleidingsonderdelen; Antwerpen bijvoorbeeld in zeven domeinen. Er bestaan voor andere opleidingen schakelprogramma's om de tweejarige master in te kunnen stromen, die per universiteit verschillen. Leuven kent bijvoorbeeld een verkorte bachelor van 122 EC's.⁵³

Om als advocaat te kunnen worden ingeschreven, moet een afgestudeerde vervolgens een door de praktijk georganiseerde beroepsopleiding van drie jaar hebben gevolgd. Er zijn vier verplichte vakken en verder keuzevakken met steeds een examen na afloop, in totaal bestaande uit 72 studiepunten (72 uur).⁵⁴

Wil men rechter worden dan is een inhoudelijk toelatingsexamen vereist. De postinitiële opleiding van de rechter is flexibel ingericht, afhankelijk van de voorervaring; zie verder het Preadvies over de opleiding van de rechter, § 3.

4.2 Frankrijk

In Frankrijk duurt de reguliere rechtenopleiding vijf jaar: een driejarige bachelor (*licence*) en een tweejarige master, master 1 en master 2.⁵⁵ Voor een bachelor moet men de traditionele kernvakken volgen, alsmede rechts-geschiedenis, economie, politiek én een buitenlandse taal.

53. https://www.kuleuven.be/brochures/assets/law_rechten).

54. Art. 190 Gerechtelijk Wetboek; art. II.2.4. Codex Deontologie voor advocaten.

55. S. Duoux, 'How to become a lawyer in France', I. Krasnicka (red.), *How To Become A Lawyer?*, Bern: Peter Lang AG 2013, p. 35-40; Walther, 'Die französische Juristenausbildung im Fegefeuer des Bolognaprozesses?' in: Baldus e.a. 2011, p. 55-76; A. Nollen & J. Ching, 'Legal education for the professions in two jurisdictions: comparison, consolidation or fragmentation', *The Law Teacher* 2011, nr. 3, p. 310-327; <http://cnb.avocat.fr>.

Geheel anders van opzet is de rechtenstudie in de *Sciences Po Law School* van de prestigieuze *Institut d'Etudes Politiques de Paris (IEP)*.⁵⁶ Een niet-juridische bachelor geeft toegang tot een tweejarige juridische master. Er is echter, anders dan bij de traditionele faculteiten, een strenge selectie aan de poort hetgeen betekent dat er slechts hoog gekwalificeerde studenten studeren. In de opleiding komen verschillende rechtstradities aan bod en zij beoogt dan ook afgestudeerden tot *global lawyers* op te leiden.

Wil men advocaat worden, dan heeft men een universitaire studie op master 1 niveau nodig. Vervolgens dient men een schriftelijk toelatingsexamen bij een *Institut d'Etudes Judiciaires (IEJ)* te doen, dat binnen vijftien universiteiten bestaat. Slagen voor het examen geeft toegang tot een opleiding van één jaar bij het IEJ, waarbij de nadruk ligt op theoretische en procesrechtelijke vakken. Dit jaar geldt als voorbereiding op het toelatingsexamen tot een van de vijftien advocatenscholen. Is men geslaagd dan volgt een opleiding van 18 maanden. De eerste zes maanden omvat studie van advocatuur en pleidooien, de tweede periode een onderwerp naar eigen voorkeur en pas in de laatste zes maanden loopt men stage bij een bedrijf, notaris- of advocatenkantoor. De periode wordt afgesloten met het mondelinge en schriftelijke CAPA-examen (*'certificat d'aptitude à la profession d'avocat'*), afgenomen door een vertegenwoordiger van de universiteit, een rechter en een advocaat. Wie slaagt (90%) mag zich advocaat noemen. Beroepsgroepen klagen dat het CAPA-diploma onvoldoende juridische kennis levert en dat het hoge slagingspercentage suggereert dat het examen te gemakkelijk is. Alleen rechters, leden van de hoogste gerechtshoven en hoogleraren die advocaat willen worden, kunnen worden vrijgesteld van de praktische vervolgopleiding met CAPA-diploma.⁵⁷ Er bestaat een toenemende trend tot regulering van de professie.

Op verschillende manieren kan men worden toegelaten tot de opleiding tot rechter. Niet altijd is een rechtenstudie vereist.⁵⁸ In de praktijk beschikken kandidaten echter doorgaans over twee masters: een juridische master 2 en een master politieke wetenschappen. Die worden doorgaans noodzakelijk

56. E. Hondius, 'Sciences Po: een nieuwe juridische faculteit in Parijs', *Ars Aequi* 2013, nr. 1, p. 21.

57. Art. 97 du décret du 27 November 1991. Art. 98 bevat een gedetailleerde uitzonderingsbepaling voor andere juridische professionals die meer dan acht jaar juridische ervaring bezitten.

58. <http://www.metiers.justice.gouv.fr/magistrat-12581/postuler-sinscrire-aux-concours-12586/le-recrutement-hors-concours-des-magistrats-26261.html>. G. Radu & O. Pacurari, 'Vocational and Continuous training of Judges and Prosecutors: A Comparative Analysis', D. Piana e.a., *Legal Education and Judicial training in Europe*, Eleven International Publishing: Den Haag (2013), aldaar p. 115-198 (p. 130-131, 142, 157, 160-161).

geacht om te kunnen slagen voor het buitengewoon strenge ‘concours’ voor de *Ecole Nationale de la Magistrature* (ENM). Dit vergelijkend examen vindt jaarlijks plaats, er zijn weinig plaatsen beschikbaar wat betekent dat sprake is van zware concurrentie en dus een zeer geringe slagingskans (slechts 10%).

4.3 Italië

Italië heeft nog sneller dan Nederland het BaMa-stelsel ingevoerd (2001/2002). De vierjarige studie werd ingeruild voor een 3+2 systeem met EC’s. In de driejarige bachelor werden de vakken van het oude curriculum gepropt en lag het accent op methodologie, grondslagen, een aantal verplichte vakken (waaronder een vreemde taal) en een beperkt aantal keuzevakken. Men moest ten minste 180 EC’s hebben behaald voor de “laurea di primo livello”. Daarna volgde een tweejarige master met veel keuzevrijheid, waaronder ook de mogelijkheid om EC’s in een praktijkstage te vergaren, afgesloten met de “laurea specialistica”. Er bestond van meet af aan sterke kritiek op dit 3+2 model vanwege de ambivalentie die eruit sprak en omdat de brede juridische (context)vorming in de verdrukking kwam. Bovendien bleek dat minder dan 1% van de studenten niet een master instroomde. Al in 2006 is Italië, nota bene het land waarin de Bolognaverklaring is ondertekend, voor de rechtenstudie afgestapt van het BaMa-stelsel. Het ongedeelde curriculum van vóór de BaMa is in ere hersteld, zij het dat de studieduur is verlengd van vier naar vijf jaar (300 EC’s); vier jaar werd als onvoldoende beschouwd. Door afschaffing van de tussenstap kon een betere verdeling van de vakken worden verkregen en konden studenten op hoger niveau met docenten discussiëren. De studie wordt thans afgesloten met de “laurea magistrale”. Het verplichte curriculum bestaat uit alle traditionele kernvakken, alsmede algemene rechtsgeschiedenis, Romeins recht, rechtsvergelijking (!), rechtsfilosofie en rechtseconomie.

Voor toelating tot de advocatuur moet men een stage van achttien maanden bij een advocatenkantoor volgen. Deze wordt afgesloten met een nationaal schriftelijk examen, dat één keer per jaar wordt afgenomen door twee juristen, twee hoogleraren en twee rechters. Is men geslaagd voor het schrijven van drie juridische adviezen, dan volgt het mondeling examen over zes onderwerpen, waarbij ethiek en procesrecht verplicht zijn.⁵⁹

59. P.F.Mondini, ‘Juristenausbildung in Italien zwischen Reform und Gegenreform, eine Warnung für Deutschland?’, in Baldus e.a. 2011, p. 97-106; G. Ajani, ‘How to become a lawyer in Italy’, in: Krasnicka e.a. 2013, p. 53-55.

4.4 Schotland

Anders dan men wellicht zou denken, verschilt de opleiding in Schotland van die in Engeland (zie § 4.7).⁶⁰ Schotland kent een eigen jurisdictie en kan, vanwege de grote invloed die het heeft ondergaan van het Romeinse recht, gerekend worden tot de *civil law* traditie, ook al zijn er onmiskenbaar invloeden van de *common law*. De opleiding is met ingang van 2011 grondig herzien om enerzijds flexibiliteit en anderzijds continuïteit tussen de initiële en postinitiële opleiding te bevorderen. De standaardroute is een universitaire rechtenstudie van vier jaar die wordt afgesloten met een LLB. Er is een verplicht te volgen *body of knowledge* omschreven van zeven rechtsgebieden, die elk met behulp van eindtermen zijn gespecificeerd. Die vakken hebben een totaal van 180 studiepunten (90 EC's) van de minimum te behalen 240 juridische studiepunten (120 EC's) en de eindtermen moeten op *ordinary degree level* zijn behaald (het equivalent van niveau vier of vijf van het Engelse systeem).⁶¹ Heeft men een bachelorsgraad in een andere discipline dan kan de LLB in twee jaar versneld behaald worden (anders dan in Engeland).

De postinitiële opleiding tot advocaat duurt drie jaar. Eerst dient men het diploma in *Professional Legal Practice* (PEAT 1) te behalen. Daartoe moet men één jaar hard studeren aan een door zes universiteiten georganiseerde, fulltime praktische vervolgopleiding. Het is een soort master bestaande uit een aantal verplichte vakken die streng worden geëxamineerd. Pas daarna gaat men twee jaar onder begeleiding als stagiair werken in een advocatenkantoor. Daarin dient men 60 uur professionele training te volgen (PEAT 2). Voor zowel PEAT 1 en PEAT 2 zijn eindtermen geformuleerd.

4.5 Duitsland

Het Duitse systeem is geheel anders dan de hiervoor besproken opleidingen.⁶² Sinds begin 19^e eeuw kent Duitsland de klassieke rechtenopleiding – het principe van de '*Einheitsjurist*' – zonder enige ruimte voor speciali-

60. Zie voor het navolgende de website van de *Law Society of Scotland* (<https://www.lawscot.org.uk/>). Voorts *Legal Education Training Review* (hierna LETR Report); <http://letr.org.uk/>, p. 126-128.

61. Gedefinieerd als: "Legal systems and institutions affecting Scotland, persons, property, obligations, commerce, crime."

62. D.S. Clark, *Comparative Law and Society*, Cheltenham (UK) and Northampton (MA, USA): Edward Elgar Publishing 2012, p. 343 e.v.; C. Schlüter, 'How to become a lawyer in Germany', in: Krasnicka e.a. 2013, p. 41-52; U. Mager, 'Die Ausbildungsreform von 2002: Ziele, Inhalte, Erfahrungen und Folgerungen für weitere Reformen', in: Baldus e.a. 2011, p. 239-250; H. Schnöbel, 'Einführung des Bologna-Modells in der deutschen Juristenausbildung?' in: Baldus e.a. 2011, p. 253-274.

satie. De standaard is gericht op het verkrijgen van kwalificaties die nodig zijn om rechter te worden. De rol van de overheid bij de vormgeving en financiering van het curriculum is dominant. De universitaire studie duurt vier jaar, met inbegrip van een verplichte stage van drie maanden bij een advocatenkantoor of een overheidsinstantie, maar in de praktijk doen studenten er doorgaans zes jaar over, hetgeen tegelijk een belangrijke klacht is. De studie bereidt studenten voor op het eerste staatsexamen (*‘Erste Juristische Prüfung’*). Wettelijk is vastgelegd welke onderwerpen in elk geval moeten worden geëxamineerd (en dus gedoceerd): het betreft alle hoofdgebieden van het recht met inbegrip van het Europese recht. Voorts moeten studenten colleges volgen in rechtsmethodologie, rechtsfilosofie, rechtssociologie en rechtsgeschiedenis alsmede ‘sleutelvaardigheden’ leren, zoals mediation, retorica of onderhandelen. Bovendien moet een juridisch vak in een andere taal worden gevolgd. Elk van de zestien deelstaten (*Länder*) kan voorts extra eisen stellen; in elk geval verschaft hij een lijst met keuzevakken waaruit een universiteit een specifiek rechtsgebied kan kiezen waarin examen moet worden gedaan. Dit examen vormt als het ware de afsluiting van de universitaire studie (zonder dat daaraan overigens een graad is verbonden!) en telt voor 30% mee voor diegenen die willen worden toegelaten tot het *Rechtsreferendariat*. Zij dienen daartoe vervolgens ook het zware, per staat georganiseerde examen (dat voor 70% telt) af te leggen (*‘Erste Juristische Prüfung’*). Het bestaat uit vijf of zes schriftelijke examens van elk vijf uur, en een mondeling deel, bestaande uit drie aparte examens. Men mag slechts één keer herkansen.

‘Volljurist’ en benoembaar tot rechter is men vervolgens pas na twee jaar praktijkstage (*‘Referendarzeit’*). De globale inhoud van de trainingsperiode wordt door de federale overheid geregeld, terwijl de deelstaten meer gedetailleerde regels verstrekken en het onderwijs financieren. Men krijgt training op verschillende gebieden van het recht: in de rechtspraak, openbaar ministerie, advocatuur, overheidsbestuur, etc. Deze, ook weer uniforme periode wordt afgesloten met het tweede staatsexamen of *Assessor-examen*. De stagiairs moeten acht tot elf schriftelijke examens afleggen, afhankelijk van wat de deelstaat vereist, en een mondeling examen. Alle kandidaten worden op dezelfde kennis en vaardigheden getoetst. Examinatoren zijn mensen uit de praktijk: rechters en andere praktijkjuristen.⁶³ Dezelfde eisen gelden voor hen die een functie ambiëren in andere geregementeerde juridische beroepen als officier van justitie, overheidsjurist en advocaat. Het *Assessorexamen* is dus in feite een *Bar Exam*. Men mag na slagen een togaberoep uitoefenen en de titel *assessor iuris* voeren.⁶⁴

63. Advocatuur en rechterlijke macht kennen dus dezelfde toelatingseisen (§ 4 Bundesrechtsanwaltsordnung en § 5-7 en § 9 Deutsches Richtergesetz).

64. § 5 Deutsches Richtergesetz.

Het BaMa-stelsel ondervond veel kritiek en is dan ook slechts zeer beperkt ingevoerd omdat deze opleiding deficiënt wordt geacht voor het beroepsleven van de jurist. De *effectus civilis* kan dus alleen via de staatsexamens worden bereikt. Een enkele juridische faculteit biedt de mogelijkheid een LLB te behalen, bijvoorbeeld ‘Law in an international context with regard to engineering, politics and economy’. Maar willen afgestudeerden een van de gereglementeerde juridische beroepen uitoefenen, dan moeten zij nog eens twee jaar extra studie doen om het eerste staatsexamen te kunnen afleggen. Veel afgestudeerden willen na het eerste staatsexamen overigens eerst een doctoraat behalen omdat dat door het beroepenveld zeer wordt gewaardeerd.

4.6 Oostenrijk, Griekenland en Zweden

Oostenrijk, Griekenland en Zweden kennen een enigszins met dat van Duitsland vergelijkbaar systeem om professional te worden, waarbij dus de (wettelijk geformuleerde) eisen te stellen aan een rechter vertrekpunt zijn.⁶⁵ Men kent een vierjarige min of meer uniforme rechtenstudie (van ten minste 240 EC's) met gedetailleerd omschreven te volgen vakken met een totaal van 200 EC's.⁶⁶ De resterende 40 EC's kunnen besteed worden aan niet-juridische vakken. Daarna volgt een praktijkopleiding als advocaat of rechter die met een examen wordt afgesloten. In Oostenrijk bijvoorbeeld duurt de postinitiële opleiding van een advocaat (zelfs) vijf jaar en moeten opleidingscursussen van minimaal 42 dagdelen worden gevolgd. Deze opleiding wordt afgesloten met een mondeling en schriftelijk *Bar Exam*, bestaande uit drie schriftelijke examens van elk acht uur in de drie hoofdgebieden van het recht en een mondeling examen van vier uur.⁶⁷

Men kan pas solliciteren naar de functie van rechter wanneer men negen maanden stage heeft gelopen bij een rechtbank. Als men vervolgens door de selectie is gekomen, volgt een opleidingsperiode van in beginsel vier jaar. De opleiding is decentraal geregeld waarin de lokale gerechten veel vrijheid hebben om aan de algemeen geformuleerde opleidingseisen te voldoen. Na afloop moet een kandidaat een zaak zowel mondeling als schriftelijk kunnen presenteren en beslissen. Heeft men het examen gehaald, dan kan men solliciteren als rechter.⁶⁸

65. U. Brandl, 'How to become a lawyer in Austria', in: Krasnicka e.a. 2013, p. 9-16.

66. In Oostenrijk: de drie hoofdgebieden van het Oostenrijkse recht (inclusief het procesrecht), grond- en mensenrechten, Oostenrijks ondernemingsrecht, Oostenrijks arbeids- en sociaal recht en fiscaal recht, Europees recht, algemeen volkenrecht, grondslagen van het recht; zie § 3 Rechtsanwaltsordnung und Rechtsanwaltsprüfungsgesetz (RawpG), alsmede § 2a Richter- und Staatsanwaltschaftsdienstgesetz.

67. § 2 en § 4 Rechtsanwaltsordnung alsmede § 13 en § 20 RawpG. Brandl 2013, p.13.

68. G. Radu & O. Pacurari in: D. Piana e.a., p. 115-198 (p. 117-118, 132-133, 166, 171, 182).

4.7 Engeland en Wales

Het systeem van opleiding in *common law* landen als Engeland, Canada en Australië verschilt, ook historisch, sterk van de (continentale) opleiding in *civil law* landen.⁶⁹ In deze landen is het ‘*apprenticeship*’ lang de voorname weg naar een juridische carrière geweest, van welke aard ook. Het universitair juridisch onderwijs heeft pas in de tweede helft van de 20ste eeuw een plek gekregen.⁷⁰ Dat betekent overigens niet dat de ‘oude weg’ via een *apprenticeship* naar een juridische loopbaan een gemakkelijke was, integendeel. Er was, en is overigens nog steeds, sprake van een streng gildesysteem.

Het begrip *lawyer* duidt op twee verschillende beroepsgroepen: de *solicitor*, juridisch adviseur en doorgaans het eerste aanspreekpunt voor een cliënt, en de *barrister*, die gespecialiseerd is in procesvoering en het verstrekken van *legal opinions*.⁷¹ Alleen de *barrister* kan worden toegelaten tot de *Bar* en alleen hij is dus vergelijkbaar met een Nederlandse advocaat. Voor beide groepen zijn, anders dan in Nederland, drie opleidingsstappen vereist om zich te kwalificeren: de *Academic stage*, de *Vocational stage* en de *Professional stage*.

Academic stage

De universitaire aanlooproute is voor *solicitors* en *barristers* in beginsel dezelfde: een driejarige juridische bachelor (LLB). Universiteiten moeten van overheidswege in het curriculum wel bepaalde regels in acht nemen, maar zijn vrij te bepalen hoeveel studenten zij toelaten: hoe hoger de ranking van de betreffende universiteit, des te zwaarder de toelatingseisen. Dit leidt ertoe dat de beste studenten doorgaans bij de topuniversiteiten zitten. Wil een student de beroepspraktijk in dan volstaat een gewone LLB echter niet. Men moet beschikken over een *Qualifying Law Degree* (QLD). Het studieprogramma van de QLD is gedetailleerd beschreven: een student moet van de drie jaar rechtenstudie ten minste twee jaar aan juridische vakken wijden (240 van de 360 credits; omgerekend 120 van 180 EC's). Daarvan moeten ten minste 180 studiepunten (90 EC's) worden besteed aan de zeven voorgeschreven materieelrechtelijke kernvakken, de zogeheten *foundations of legal knowledge*; de overige 60 studiepunten aan andere juridische onderwerpen, in de brede zin van het woord. Sommige vakken

69. De opleiding tot rechter is in dit beknopte overzicht niet opgenomen. Deze wijkt namelijk in hoge mate af van die in Nederland, zie P. Darbyshire, ‘The Working lives of Judges in England and Wales’, *Rechtstreeks* 2013, nr. 2, p. 16-37.

70. Clark 2012, p. 335; R. Stuckey, ‘The Evolution of Legal Education in the United States and the United Kingdom’, *Journal of Clinical Legal Education*, 2004, p. 101-148.

71. Daarnaast worden nog diverse andere juridische beroepsgroepen onderscheiden die hun eigen trainingsprogramma hebben, gereguleerd door de *Chartered Institute of Legal Executives* (CILEX).

moeten zijn behaald in het laatste jaar van de studie.⁷² De vereisten zijn geaccordeerd door organisaties van *solicitors* en *barristers* in een *Joint statement on the academic stage of training*. Daarin zijn ook het niveau van de vereiste kennis, een aantal algemene vaardigheden en eindtermen beschreven.⁷³

Conversion course

Heeft een student een bachelor in een andere discipline op zak, dan kan hij een zogeheten *Conversion course* van één (of, part-time, twee) jaar doen aan een *Law School* om een diploma in het recht te verkrijgen (*Graduate Diploma in Law*, GDL) of *Common Professional Examination* (CPE). De *conversion courses* worden door 44 instellingen aangeboden, doorgaans overigens geen top *Law Schools*. Ze zijn duur (ca. £ 10.000,-) en vormen een commerciële goudmijn voor de instellingen. Opgemerkt dient te worden dat in dat jaar zéér hard moet worden gewerkt: men moet afgezien van het vergaren van elementaire kennis op het gebied van het recht (basic foundation in legal theory) de verplichte studiestof van de QLD in één jaar tot zich nemen en minimaal op niveau zes (in een range van vier tot acht) presteren. Het betreft de hierboven genoemde zeven kernvakken en één keuzevak. Vooral de grote *Law Firms* in de City willen deze studenten graag vanwege hun perceptie dat ze rijper zijn, véél gemotiveerder en dat er onvoldoende ‘*bright*’ rechtenstudenten zijn; maar liefst 40-50% van hun trainees bestaat uit mensen met deze niet-juridische achtergrond.⁷⁴ Zij stellen behoefte te hebben aan grotere diversiteit om de best mogelijke dienstverlening te kunnen bieden, hetgeen commerciële voordelen heeft en hen in staat stelt concurrerend te blijven.

Vocational en Professional stage

De route om zich vervolgens als *solicitor* of *barrister* te kwalificeren – de *Vocational stage* – bouwt nadrukkelijk voort op de eerste periode, maar is niet dezelfde en twee verschillende professionele organen controleren elke tak.⁷⁵ De *Law Society* reguleert streng de examens van de *solicitors*, en de *General Council of the Bar* die van de *barristers*. Wil men zich als *solicitor* kunnen kwalificeren dan moet men de *Legal Practice Course* (LPC)

72. De vakken zijn: “Sources of law (institutions and personal), Public law (constitutional/ administrative and human rights), EU law, Criminal law; Law of obligations (including contract, restitution, and tort), Property law (Land law), Equity and the law of Trusts”. Zie ‘The requirements of the Joint Announcement on Qualifying Law Degrees’ (JASB statement, 2012); F. Cownie, ‘The importance of Theory in Law Teaching’, *International Journal of the Legal Profession* (2000), p. 225.

73. <https://www.sra.org.uk/students/academic-stage-joint-statement-bsb-law-society.page>. Zie ook het daarbij behorende *Academic Stage Handbook* (juli 2014).

74. LETR Report, p. 20.

75. Niet alleen voor *solicitors* en *barristers* maar ook voor zes andere juridische beroeps-groepen bestaan toezichthoudende organen.

doen, die één jaar duurt.⁷⁶ Deze opleiding, die soms wel £ 15.000,- kost, bevat een verplichte stage en een vrijelijk te kiezen tweede stage. De eerste stage bevat een groot aantal verplichte materieelrechtelijke vakken gelieerd aan de praktijk, zoals bedrijfsrecht en procesrecht, met geformuleerde eindtermen, alsmede het ontwikkelen van praktische vaardigheden als schrijven en van competenties die aansluiten bij de latere beroepsuitoefening.⁷⁷ In de tweede stage moeten de kandidaten zelf drie onderwerpen kiezen. Ongeveer 75% van hen slaagt voor het LPC- examen.

Slagen is evenwel geen garantie dat men ook een aanstelling als stagiair krijgt bij een *Law Firm*. Indien wel, dan volgt een tweejarige professionele training, de *Professional Skills Course* (PSC), als *assistant solicitor* in ten minste drie vakgebieden. Na deze formele kwalificatie als *solicitor* moet men in het algemeen nog eens drie jaar wachten alvorens zich zelfstandig te mogen vestigen. Dit hangt samen met de grote concurrentie om vrijkomende plaatsen.

Voor een *barrister* is de *Bar Professional Training Course* (BPTC) vereist, een zeer dure cursus van één jaar (soms zelfs meer dan £ 20.000,-) verstrekt door acht instellingen. Het is moeilijk om tot de BPTC door te dringen omdat het aanbod heel groot is en de gestelde eisen streng zijn – minimum *lower second class honours* (niveau zeven) afgestudeerd –, met als gevolg dat één derde van de sollicitanten niet door de toelatingsprocedure komt. De opleiding bestaat vrijwel geheel uit verplicht voorgeschreven vakken. Van de toegelaten kandidaten slaagt twee derde voor het BPTC-examen.

Na dit examen volgt de derde stap: een *training on the job* (*pupillage* genaamd) onder supervisie van een ervaren *barrister* van één jaar bij een van de vier *Inns of Courts*. In die periode moeten de kandidaten ook cursussen volgen. Er bestaat hier evenmin garantie dat men een plaats krijgt omdat het aantal *pupillages* zeer beperkt is: van de ca. 1.700 aanmeldingen jaarlijks kunnen slechts 400-500 personen worden toegelaten, zodat alleen de allerbesten met de hoogste cijfers erdoor komen. Toelating tot de *Bar* is dus zeer competitief; het is in feite een *closed shop*.

76. De *Solicitor's Regulation Authority* heeft aangekondigd (25 april 2017) dat de LPV in de nabije toekomst zal worden vervangen door een nieuw *Solicitor's Qualifying Examination* (SQE): "It will address the current problem of inconsistent and variable provider dependent pass rates across the Legal Practice Course and Common Professional Examination, as well as providing a single assessment for all regardless of which route into the profession they take." <http://www.sra.org.uk/sra/consultations/solicitors-qualifying-examination.page>

77. LETR Report, p. 19.

Kwaliteitssystemen

Het Britse systeem kent voorts een sterk geregleerde benadering van het (academisch) onderwijs en accreditering van *solicitors* en *barristers*. Voor enkele tientallen academische disciplines zijn door de *Quality Assurance Agency for Higher Education*, een onafhankelijke non-profit organisatie, zogeheten *subject benchmarks statements* ontwikkeld die periodiek worden herzien.⁷⁸ Een *Law BA with honours* en *MA* kennen zo'n *statement*. Daarin staat bijvoorbeeld welke landelijk overeengekomen specifieke vaardigheden een afgestudeerde geacht wordt minimaal te bezitten; denk aan: (toepassing van) kennis, kritische oordeelsvorming, analytisch vermogen, communicatieve vaardigheden, etc. Maar er zijn ook standaarden geformuleerd om te kunnen vaststellen op welk niveau aan leerresultaten is voldaan (*very proficient*, *proficient*, *pass*) en welke (minimum) verwachtingen men mag hebben van afgestudeerden op vier verschillende niveaus (*first class*, *upper second class*, *lower second class* en *third class*), enz. Deze *statements* vormen een belangrijk referentiepunt voor studenten, voor werkgevers van hetgeen zij mogen verwachten van een afgestudeerde en voor academische instellingen bij het ontwerpen en herzien van hun curriculum en bij het formuleren van hun eigen eindtermen.

Een machtige instantie is de *Solicitor's Regulatory Authority* (SRA), die toeziet op de strikte naleving van de *Solicitor's Training Regulations*. Deze bevatten heel gedetailleerde regels met betrekking tot de academische opleiding, het praktische vervolg daarop, welke instelling deze training mag verzorgen, het *trainee* contract, de salariering van de trainee, de inhoud van de training, de monitoring van de training, wangedrag en sancties daarop, geschillenbeslechting, enz.

Bij de beroepsgroepen leeft sterk het bewustzijn dat een onafhankelijke en goed functionerende juridische professie nodig is, waartoe voortdurend wordt gezocht naar kwaliteitsverbetering van de juridische opleiding en training. De *Solicitor's Regulation Authority* (SRA), de *Bar Standards Board* (BSB) en *ILEX Professional Standards* (IPS) hebben in 2011 een onafhankelijke commissie ingesteld, met als taak een uitvoerig (historisch) literatuuronderzoek te doen naar het juridisch onderwijs en de beroepsopleiding – *Legal Education Training Review* (LETR). Doel hiervan is de complexe samenhang tussen het juridisch onderwijs en regelgeving te verhelderen. Met behulp van talloze vragenlijsten heeft de commissie veel concrete gegevens verzameld en geanalyseerd over de geregleerde en niet geregleerde juridische beroepen. In het in 2013 verschenen lijvige evaluatierapport heeft zij sleutelproblemen geïdentificeerd, zodat uiteindelijk

78. <http://www.qaa.ac.uk/publications/information-and-guidance/publication?PubID=2966#.Wko-MeRy5aQ> (2015). De vorige versie dateerde uit 2007.

rationele beslissingen over de drie opleidingstappen van *solicitor* en *bar-rister* kunnen worden genomen.⁷⁹

4.8 Verenigde Staten

In de Verenigde Staten (VS) wijkt de opleiding van iemand die jurist wil worden in velerlei opzicht af van die in de continentale systemen.⁸⁰ Er is geen bemoeienis van de federale overheid met de belangrijkste elementen van de studie. Veel wordt aan de universiteiten overgelaten. Een student volgt eerst een vierjarige brede universitaire bachelor (*undergraduate college*), doorgaans *Liberal Arts majors*. Ongeveer de helft van de aldus afgestudeerden gaat werken. Wil men (alsnog) studeren aan een *Law School*, dan moet men de *Law School Admission Test* (LSAT) doen. De uitslag daarvan, samen met de *Grade Point Average* (GPA) van de bachelor, bepaalt in hoge mate tot welke (door de *American Bar Association*; ABA) geaccrediteerde *Law School* men wordt toegelaten en de hoogte van de *scholarship* die een student toegekend krijgt (*tuition waiver*). Deze driejarige juridische opleiding, die historisch gezien (sinds 1870) in de plaats is gekomen van het patronaat als toegang tot de beroepsgroep (zoals Engeland dat kende), is pas sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw de enige ingang tot de balie. Zij is gemodelleerd naar Duits voorbeeld en kende aanvankelijk een min of meer geüniformeerde structuur. Het eerste jaar bestaat uit verplichte kernvakken die per vak een semester of het hele jaar duren, doorgaans ook het vak *Legal Ethics* en *Legal research and writing*. In het tweede jaar worden nog een paar verplichte vakken gedoceerd, maar bestaat ook ruimte voor keuzevakken. Het derde jaar kan men voor een belangrijk deel zelf invullen met behulp van een grote lijst van (juridische) keuzevakken (bewijsrecht, zeerecht, intellectueel eigendomsrecht, enz.) en/of *writing seminars*, *professional skills courses*.⁸¹

Doelstelling is vooral solide kennis op te bouwen, aan de hand van casus juridisch analytisch te leren redeneren en de beginselen van de federale *common law* onder de knie te krijgen. Studenten leren bovendien abstracte kennis van het recht toepassen in de praktijk met behulp van simulaties. Zij kunnen als keuzevak kiezen *negotiations*, *drafting*, *moot courts*, *law clinics* (rechtswinkels), *externship* (stage onder toezicht van de *Law School* met academische reflectie), *counseling en mediation*. *Clinical Legal Education*

79. <http://letr.org.uk/>

80. Clark 2012, p. 336 e.v. en 349 e.v.; Ch. F. Szymanski, 'The process for becoming an attorney in the United States,' in: Krasnicka 2013, p. 147-55; R. Stuckey, 'The Evolution of Legal Education in the United States and the United Kingdom', *Journal of Clinical Legal Education*, 2004, p. 101-148; A. Bückner en W.A. Woodruff, 'The Bologna Process and German Legal Education: Developing Professional Competence through Clinical Experiences', *German L.J.* 2008, afl. 9, p. 575-617.

81. <https://www.law.uchicago.edu/prospective/1Lcourses>.

is overigens niet verplicht en vormt een grote kostenpost vanwege de intensieve begeleiding.

De concurrentie is scherp: daarom studeert men bij voorkeur aan een voor-aanstaande *Law School* die geïntegreerd is in een universiteit. Dat biedt immers, op een enkele uitzondering na, een garantie voor een uitstekende baan. Hoe minder aanzien een universiteit heeft des te zwaarder tellen de cijfers mee bij het vinden van een baan. Het is hard studeren: een uur werkcollege vergt drie uur leestijd. De tentamens zijn zwaar en bestaan doorgaans uit een paar korte vragen waarop men uitvoerig wordt geacht te antwoorden; er is dus geen *multiple choice*.

Een aldus afgestudeerde, met de titel *juris doctor*, kan echter niet zonder meer instromen bij de balie.⁸² Eerst dient men in de staat waar men zich wil vestigen een *Bar Exam* af te leggen, wat doorgaans nog eens drie maanden hard studeren betekent. Het recht verschilt immers van staat tot staat. Het examen bestaat uit twee delen van elk één dag. De eerste dag worden nationale onderwerpen op alle hoofdgebieden van het recht geëxamineerd, het *Multistate Bar Exam* (MBE). Naast dit *Bar Exam* moet in vrijwel alle staten ook het *Multistate Professional Responsibility Examination* (MPRE) worden behaald, een *multiple choice* toets van 60 vragen over hoe een advocaat zich professioneel dient te gedragen. Op de tweede dag ligt het accent vooral op de specifieke aspecten van het recht van de betreffende staat. Heeft men beide examens gehaald, dan is men volledig gekwalificeerd om in die staat zonder supervisie elke praktijk van het recht uit te oefenen, dus als advocaat, officier van justitie, rechter, etc. Het slagingspercentage van het *Bar Exam* is een belangrijk kwaliteitskeurmerk voor universiteiten omdat zij daarmee adverteren teneinde nieuwe studenten aan te trekken. Een professionele (postinitiële) opleiding onder patronaat van ervaren juristen met additionele opleidingsvereisten, examens of ervaring bestaat, anders dan in Europa, dus niet. De gedachte is dat praktische professionele vaardigheden in een *Law School* worden geleerd.

Ook in de VS is een schijntegenstelling, een clash, aan het ontstaan tussen voorstanders van een 'doctrinaire' opleiding met veel vaardigheden, waar de *State Universities* zich op richten, en top *Law Schools* als Harvard, Berkeley etc. Zij hebben de juridische wereld verrijkt met nieuwe ideeën over het recht, zoals *Law and Economics* (Posner). Maar méér wetenschap in de opleiding betekent ook meer prestige van de opleiding, en dus hogere kosten, die alleen door gefortuneerde studenten of studenten die een

82. Vanwege de federale structuur bestaat geen centrale opleiding tot rechter. Ik laat de opleiding tot rechter buiten beschouwing. Het zijn vooral ervaren advocaten (die dus *Bar Exam* hebben gedaan) die rechter worden. Zie verder M.T. Amy, 'Judiciary School: A proposal for a pre-judicial LL.M. degree', *Judicature* 2003, vol. 87, no. 1, p. 30-37.

behoorlijke *tuition waiver* van hun *Law School* hebben verkregen, opgebracht kunnen worden. Het collegegeld voor een top *Law School* als Chicago bedraagt per jaar ca. \$ 60.000,-, alles inbegrepen \$ 93.000,-.⁸³

De '*law and...*' benaderingen leiden inmiddels dan ook tot weerstand. Hoogleraren zouden geen idee hebben wat zich in de beroepspraktijk voordoet en in de spreekwoordelijke ivoren toren leven. Mede daardoor wordt ook in de VS over het afstudeerniveau van *lawyers* (onder meer door rechters) geklaagd en is in 2007 de alarmbel geluid.⁸⁴ Uit onderzoek komt naar voren dat het curriculum zou moeten worden veranderd: uitbreiding van de hoofdvakken in het curriculum en meer aandacht voor praktijkvaardigheden in de studie.⁸⁵ Sindsdien is in de VS veel over dit onderwerp gepubliceerd. Hoogleraar Tamanaha gaat in zijn boek *Failing Law Schools* zelfs zo ver dat hij de juridische faculteiten de schuld geeft van het verlies aan juridische banen ten gevolge van de economische crisis. Rechtenstudenten hebben volgens hem tijdens hun studie niet de vereiste vaardigheden opgedaan om als jurist te kunnen slagen, omdat hoogleraren zich te veel laten leiden door hun eigen behoefte om onderzoek te doen en meer geld te verdienen.⁸⁶ Maar de oorzaak van de klachten wordt soms ook in andere richting gezocht. Onvrede zou onder meer samenhangen met de toename van studentenaantallen en het beperkte cognitieve niveau van de huidige studentenpopulatie: het probleemoplossend vermogen en het vermogen tot kritisch denken zouden beduidend lager zijn dan dat van studenten uit de jaren '70 en '80:⁸⁷ ook in Nederland herkenbare problemen.

5. Vergelijking van initieel en postinitieel juridisch onderwijs

Internationale vergelijking van doelstellingen, niveau en oriëntatie van juridische initiële opleidingen is, anders dan voor bijvoorbeeld de opleidingen geneeskunde, psychologie en economie bij de juridische opleiding niet zonder meer mogelijk. De diverse juridische opleidingen zijn verschillend gestructureerd en moeten worden beschouwd in het licht van de wijze waarop het recht in een land is vormgegeven en de (al dan niet wettelijke)

83. <https://www.law.uchicago.edu/financialaid/budget>; voor Columbia B.Z. Tamanaha, *Failing Law Schools*, Chicago, University of Chicago press, 2012; Clark, p. 342.

84. W.M. Sullivan et al., *Educating Lawyers: Preparation for the Profession of Law* (2007); R. Stuckey et al., *Best Practices for Legal Education: A Vision and a Road Map* (2007).

85. R. Posner en A.H. Yoon, 'What Judges Think of the Quality of Legal Representation', *Standard Law Review*, 2011, p. 317-339 (hiervan p. 338): "*law schools should provide more coursework oriented to instilling practice-oriented skills.*" En voorts: "*expansion of core curriculum to ensure a stronger foundation for practice.*"

86. Tamanaha 2012; Stolker 2014, p. 116 e.v.

87. S. Stuart & R. Vance, 'Bringing a Knife to the Gunfight: the Academically Underprepared Law Student & Legal Education Reform', *Valparaiso University Law Review*, 2013, nr. 1, p. 41-81.

vereisten voor toetreding tot de traditionele beroepen in het betreffende land en de post-initiële opleiding. Toch is een aantal gemeenschappelijke kenmerken te ontwaren. Ik maak daarbij gebruik van het traditionele onderscheid tussen de *civil law* en *common law* systemen omdat die historisch gezien bepalend zijn voor de wijze waarop het universitair juridisch onderwijs is ingericht.

5.1 *Civil law*

Het recht in *civil law* landen is neergelegd in nationale codificaties, onder meer bedoeld om rechtszekerheid te creëren, en kent in oorsprong een duidelijke systematiek, bestaande uit basisconcepten en van elkaar te onderscheiden rechtsbegrippen. Het recht is zich in de loop van de afgelopen decennia steeds meer gaan vertakken maar de systematiek, geworteld in de Instituten van Gaius, geeft de jurist op het continent houvast bij de uitleg. In de woorden van E.M. Meijers: *“Iedere jurist staat voortdurend voor de moeilijkheid, dat hij iets moet aanpakken waarvan hij niets weet, maar hij kent de methode en kan er zich inwerken”*.⁸⁸ Daarbij gaat het erom dat hij met behulp van inzicht in de grondslagen van het recht problemen op een bepaalde manier kan oplossen, dat hij vraagstellingen kan onderkennen en weten in welke richting het antwoord te zoeken.

De Europese initiële juridische opleidingen in de *civil law* traditie kenmerken zich alle doordat zij zich profileren als een brede, min of meer gestandaardiseerde *academische* juridische opleiding als poortwachter voor de togaberoepen. Dat kan zijn een driejarige bachelor gevolgd door een master van één of (naar keuze) twee jaar (Frankrijk) of (verplicht) twee jaren (België), een vierjarige bachelor (Schotland), of een ongedeelde juridische opleiding van vóór de BaMa, zoals in Italië (vijf jaar) en Duitsland (vier jaar). In Schotland kan men na een niet juridische bachelor een versnelde route van twee jaar kiezen om alsnog de LLB te behalen en Duitsland bestaat een verkort traject, dat neerkomt op een verkorte (bachelor)studie van twee jaar.

Bij de inrichting van het curriculum is in alle landen het profiel van de rechter rolmodel. Diens methoden van rechtsvinding om tot een beslissing te komen, gebruikt de advocaat om zijn cliënten te adviseren.⁸⁹ In elk land wordt een kerncurriculum gedoceerd: een groot aantal verplicht gestelde positiefrechtelijke vakken. Deze zijn doorgaans preciezer (met landelijke eindtermen) en stringenter (met meer EC's) dan in het convenant over het civiel effect geformuleerd. In Oostenrijk en Italië is de initiële opleiding het meest streng vorm gegeven. Het recht wordt overal als coherente dis-

88. Handelingen der Nederlandsche Juristen-Vereeniging 1931-I en II, 's-Gravenhage: F.J. Belinfante 1931 (preadviezen van E.J.J. van der Heijden en Ed. Jacobson), p. 177.

89. J.B.M. Vranken, Mr. C. Asser's Handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht, *Algemeen deel: Een synthese*, Kluwer: Deventer 2014, nr. 12.

cipline in context gedoceerd – dus vakken met een interdisciplinaire mix van onderwerpen als rechtsgeschiedenis, rechtseconomie, rechtssociologie, rechtsfilosofie – en er bestaat minder keuzevrijheid voor de student dan in Nederland. Het Duitse systeem valt op door zijn stringente overheidsbemoeienis (financiering en twee uniforme landelijke examens: een aan het slot van de universitaire studie en een aan het slot van de stageperiode), een vrijwel volledig gebrek aan specialisatie in de studie en uniforme professionele kwalificatie.

Alle jurisdicties bevatten regelgeving die ongeautoriseerde praktijkuitoefening van het recht verbiedt. Het postinitiële onderwijs – dat in Duitsland in feite niet bestaat – wordt hetzij geheel aan de praktijk (België), hetzij aan een combinatie van universiteiten, rechtspraak en advocatuur overgelaten (Frankrijk en Schotland).

De postinitiële opleidingen zijn onderling moeilijk vergelijkbaar: ze verschillen qua duur (Italië achttien maanden, België drie jaar, Oostenrijk vijf jaar), qua intensiteit – niet altijd beperkt tot leren op de werkvloer, maar in Frankrijk en Schotland nog twee respectievelijk één jaar fulltime rechtenstudie – en de wijze waarop wordt vastgesteld of iemand kan worden toegelaten tot de advocatuur: Italië en Oostenrijk kennen een afsluitend mondeling en schriftelijk *Bar Exam*, Duitsland en Frankrijk kennen zowel een toelatings- als afsluitend *Bar Exam*. Daarmee is evenwel niets gezegd over diepgang en methode (didactiek) van onderwijs in beide opleidingen, die minstens zo bepalend zijn voor de vraag welk juridisch denkniveau en welke competenties worden ontwikkeld.

5.2 *Common law*

In *common law* landen als de VS en Engeland is het juridisch onderwijs in essentie *beroepsonderwijs*: vrijwel iedereen die *Law School* doet, wil de rechtspraktijk in. Niet het systeem en zijn grondslagen worden bestudeerd, wars als het recht is van generalisering en abstracties. De studenten worden vooral geconfronteerd met uitspraken (*Law Reports*). Het op procederen gerichte “gladiatorenmodel” staat in de studie meer centraal. Daarom is er veel aandacht voor retorische vaardigheden. Maar de rechtenstudie in de VS heeft zich anders ontwikkeld dan in Engeland, omdat hoogleraren in de VS in hoge mate de inhoud van het juridisch onderwijs bepalen. Daardoor behoren Amerikaanse *Law Schools* zowel op academisch gebied als ten aanzien van de praktijkvoorbereiding tot de beste (en de duurste!) van de wereld.

Een brede algemene bacheloropleiding van vier jaar, zoals de VS die kent, voordat men rechten kan gaan studeren, is een prachtig concept. Wie kan daar op tegen zijn? Kennis van bedrijfskunde, natuurkunde, technologie, economie, dé sociale wetenschap bij uitstek, is aan te bevelen en goed

bruikbaar in het recht. De top *Law Schools* doceren het recht bovendien in diverse contexten, zij het dat de zogenoemde *law and*- beweging er volgens velen is doorgeslagen. Maar de student studeert er zeven jaar. Na zijn vierjarige bachelor moet hij nog een driejarige vorming als jurist ondergaan, op een leeftijd waarop hij meer ervaring heeft opgedaan, rijper is en daardoor anders leert en denkt dan de 17/18-jarige Nederlandse student die dan aan zijn studie begint. Het is opmerkelijk dat in de VS verkorting van de studietijd wordt gezocht in een 3/3 programma, waardoor men dus kennelijk niet wil bekknibbelen op het juridisch onderwijs. Sommige *Law Schools* bieden dan de mogelijkheid om het laatste jaar van de bachelor te laten samenvallen met het eerste jaar van *Law School*. Wel geldt als toelatingseis dat zowel de scores van de GPA als die van de LSAT zeer hoog zijn. Anderen betogen dat een 4/2 model kan volstaan voor de juristen die in de praktijk de eenvoudiger zaken doen.⁹⁰ Veel afgestudeerden zuchten namelijk onder torenhoge studieschulden en zijn werkloos. Hoe dan ook, als model is het VS-systeem misschien waardevol, maar in uitvoering voor ons niet realistisch want veel te kostbaar.

In Engeland is de verhouding tussen universiteiten en beroepsgroepen geheel anders dan in de VS. De beroepsgroepen hebben het voor het zeggen. In de genoemde *Joint Statement* is vastgelegd wanneer sprake is van een QLD, waartoe men examen moet hebben gedaan in een door hen bepaald cohort juridische onderwerpen, anders gezegd: wanneer de LLB civiel effect heeft. Daarin staat ook gedetailleerd beschreven hoe om te gaan met '*mixed degrees*', '*senior status degrees*' and *conversion courses*. Studenten stromen al na de driejarige (juridische) bachelor uit en worden (zonder master) verder in de praktijk gevormd. Een niet-juridische bachelor gevolgd door een éénjarige juridische *conversion course* kan volstaan om een GDL te verkrijgen, anders dus dan in de VS. Met name in deze *conversion course* is sprake van eendimensionale benadering van het onderwijs: recht wordt niet zozeer in context bestudeerd, maar geïsoleerd. Toelating tot de beroepsgroep vergt voor zowel de aanstaande *solicitor* als de *barrister* vervolgens een *vocational training* van één jaar fulltime studeren om respectievelijk de LPC en de BPTC te behalen, met (zeer) strenge selectie en veel controle, én vervolgens een *professional training* van ten minste twee jaren respectievelijk een jaar.

Uit het hiervoor genoemde onderzoek naar de universitaire juridische opleiding en de postinitiële opleiding (LETR 2013) blijkt dat de beide beroepsgroepen niet of nauwelijks behoefte hebben om wijzigingen aan te brengen in de regulering van het universitair onderwijs (QLD, inclusief *liberal arts* benadering) noch tot introductie willen overgaan van het

90. Tamanaha 2012.

Amerikaanse *Bar Exam*; het zou leiden tot “teach to the test”. Het universitair onderwijs wordt gewaardeerd – ‘about right’ – vanwege de stevige basis die wordt gelegd in de *foundation subjects* (p. 140-145). Deze worden beschouwd als een minimumgarantie van het academische niveau, dat noodzakelijk wordt geacht. Wel bestaat behoefte de *foundation subjects* nader te preciseren en ook andere vakken te doceren, in het bijzonder ethiek, zij het niet als *foundation subjects* (p. 26-28).

5.3 *Welk systeem kent Nederland?*

Internationaal lijkt er sprake te zijn van een trend van *undergraduate* (bachelor) naar *postgraduate* juridisch onderwijs, waarin de VS landen als Engeland, Schotland en Australië is voorgegaan: het recht leren na een graad in een andere discipline; van breed naar smal dus. In de VS lijkt het universitaire *juris doctor* programma van drie jaar een goed concept. En ook in Schotland lijkt de postgraduate rechtenstudie van drie jaar te vol-
doen: twee jaar aan de universiteit (LLB) en één jaar PEAT 1.

Kijkt men naar de huidige ontwikkelingen in het Nederlands juridisch onderwijs, dan lijkt het enigszins op te schuiven in de richting van het *common law* stelsel van de VS, maar dan een totaal uitgeklede versie ervan. *University Colleges* (met *double degree* bachelor programma's) schieten als paddenstoelen uit de grond, met veel keuzemogelijkheden voor de student. Er wordt benadrukt dat een diploma van een UC zou leiden tot een betere professional vanwege de interactie en wederzijdse afhankelijkheid van recht en maatschappij. De verschillende juridische en niet-juridische vakken – bijvoorbeeld politicologie – worden echter in gescheiden compartimenten gedoceerd en integratie ontbreekt. Voor mij blijft onduidelijk in welke mate dit leidt tot dieper begrip van het recht en in welke mate men er voordeel of juist nadeel van heeft bij het bestuderen van de vakken van het juridische kerncurriculum. De basis van de discipline ontbreekt immers nog. Het gaat toch vooral om een veronderstelling zonder enige validiteit.

Ook Amerikaanse *Law Schools* (de postgraduate studie) bieden in het tweede en derde jaar veel keuzemogelijkheden, maar daarmee houdt de vergelijking op. De Amerikaanse student bestudeert na een brede bachelor van vier jaar drie jaar lang én het kerncurriculum, specialistische vakken én in bepaalde *Law Schools* het recht in context (*law-and...*). Bovendien is er als gevolg van het *Bar Exam* een zekere (uniforme) kwaliteitstoetsing die in Nederland ontbreekt.

5.4 *Bidisciplinariteit, interdisciplinariteit en de T-shaped lawyer*

De roep om bredere kennis van een professional is in onze complexe maatschappij een begrijpelijke. Met die bredere kennis doel ik niet op ‘van alles

een beetje' in één en dezelfde studie. Vervlakking en verlies van vakinhoudelijke en methodische kennis zijn dan het gevolg. Recht heeft zijn eigen disciplinaire methode, bedoeld om bepaalde problemen op te lossen. Ik doel echter op 'bidisciplinariteit': het zijn van specialist op twee vakgebieden. Studenten met een graad in een andere discipline, bijvoorbeeld technologie, bedrijfskunde, psychologie, vormen een hele interessante doelgroep voor het uitoefenen van een togaberoep. Rotterdam, Leiden en Nijmegen kennen bijvoorbeeld Nederlandstalige dubbelstudies (als samenhangende studies) met twee mastertitels (en civiel effect): men kan (respectievelijk) de studie Recht en Bedrijfskunde doen in zes jaar, Recht en Economie (zes jaar) en Recht en Management (vijf jaar). Twee volwaardige studies met eigen identiteit kunnen een uitdagende integratie van disciplinaire problemen opleveren. Als men een vraagstuk vanuit twee vakgebieden/perspectieven bekijkt, kunnen grensoverschrijdende benaderingen ontstaan om tot vernieuwende inzichten en betere oplossingen te komen.

Het door de Zuidaskantoren gepropageerde Engelse systeem met zijn *T-shaped lawyer* voldoet hier echter niet aan. De gepropageerde *T-shaped lawyer* is géén jurist. Het door hen gedane beroep op het Engelse systeem betreft een bedenkelijke vorm van *cherry picking*. Een student studeert er immers niet één jaar, zoals wordt gezegd, maar twee volledige jaren het recht (met vervolgens een uiterst strenge beroepsopleiding), het niveau is er hoog, en beide opleidingen zijn, anders dan in Nederland, met talloze kwaliteitswaarborgen omgeven. Als dergelijke kantoren behoefte hebben aan een afgestudeerde natuurkundige, econoom, etc. weerhoudt niets hen ervan zo iemand in het team op te nemen. Een ingenieur bijvoorbeeld kan een *T-shaped professional* zijn door in zijn studie een cursus recht te doen met onderwerpen nauw gelieerd aan zijn professie, bijvoorbeeld basaal contractenrecht.⁹¹ Hij beschikt dan over enige juridische kennis waardoor hij beter kan samenwerken met zijn collega's advocaten. Iedere professional – een dokter, journalist, makelaar, etc. – zou eigenlijk iets van het recht moeten weten, specifiek relevant voor zijn professie. Maar daarmee worden niet de vereiste kennis en intellectuele vaardigheden van het recht verworven, zowel theoretisch als praktisch, om zich zelfstandig in de praktijk te kunnen vestigen. Een master rechten van slechts één jaar maakt de architect e.a. niet plots tot een *T-shaped lawyer*, wel tot een breed gevormde *T-shaped architect*, met wie het uitstekend samenwerken is in een team met echte juristen. Over de grenzen van het eigen vakgebied heen kijken door samenwerking te zoeken met professionals uit andere discipli-

91. Dat is dus iemand met goede kennis op het eigen vakgebied die tevens in staat is om over de grenzen van het eigen vakgebied heen te kijken en verbindingen te leggen. Ahsmann 2016. E. Mak legt een ander accent, *De T-shaped lawyer and beyond* (oratie Utrecht), The Hague: Eleven International Publishing 2017.

nes – interdisciplinariteit – kan verrassend nieuwe gezichtspunten opleveren bij bestudering van complexe casus.⁹² Maar de jurist moet in de eerste plaats bij zijn leest blijven; het mag niet ten koste van de eigen discipline gaan. Kantoren zouden ook zelf de juridische studie van gewenste *high potentials* kunnen bekostigen?

Bidisciplinariteit dient op zichzelf wel te worden bevorderd. Dit kan door aan een afgestudeerde in een andere discipline, de mogelijkheid te bieden een diploma met verklaring civiel effect te behalen. Dat diploma dient dan echter wel te worden behaald door op het niveau van de in het convenant benoemde vakken examens af te leggen.

6. Nationaal recht en ‘Global law’

Een vraag die de gemoederen in dit verband bezighoudt, is of recht als een nationale discipline moet worden gedoceerd of dat een paradigmaverschuiving moet plaatshebben naar internationaal recht vanwege de ‘globalisering’. Nederland staat in de traditie van de *civil law*. In 1992 is in ons nieuw Burgerlijk Wetboek op belangrijke terreinen een aanzienlijk aantal open normen opgenomen. In het recht, en daardoor ook in het onderwijs, is daardoor veel meer accent komen te liggen op feiten en de waardering van de concrete omstandigheden van het geval in de concrete casus in plaats van op rechtsregels. Er zijn nog méér veranderingen. De grenzen tussen rechtsgebieden, bijvoorbeeld het publieke en het privaatrecht, zijn aan het vervagen. Het recht is bovendien niet meer louter nationaal bepaald: door een onophoudelijke stroom van nieuwe Europese richtlijnen is het recht geëxplodeerd in omvang, de doorwerking van het EU-recht in de Nederlandse rechtsorde heeft ingrijpende gevolgen, terwijl internationale verdragen ook deel van onze rechtsorde zijn (zoals het Weens Koopverdrag en het EVRM). De meest recente ontwikkeling is de opkomst van EU-verordeningen, die rechtstreekse werking hebben en in beginsel niet geïmplementeerd mogen worden. Veel van die verordeningen bevatten regels die anders in het Burgerlijk Wetboek waren opgenomen.⁹³

Globalisering heeft dus invloed op het concept dat het recht in wezen nationaal van aard is: veel wettelijke regels van nationale oorsprong zijn veranderd in reactie op de eisen van open samenlevingen. Daarnaast ontstaat er een internationale juridische orde die ook een directe impact heeft op de

92. De Jonge Akademie, *Grensverleggend, Kansen en belemmeringen voor interdisciplinair onderzoek*, Amsterdam 2015; *Grensoverstijgend, Kansen en belemmeringen voor interdisciplinair academisch onderwijs*, Amsterdam 2018..

93. R. de Graaff & D. Verheij, *Europese en Nederlands vermogensrecht*, *Ars Aequi* 2017, p. 988-994.

rechten en plichten van particuliere actoren zoals individuen en bedrijven; denk aan Hague Rules, VN, EU, WTO (voorheen GATT). Onze ‘geglobaliseerde’ wereld wordt ook gekenmerkt door talloze grensgebied overschrijdende marktactiviteiten op het gebied van handel, luchtvaart, zeevaart, intellectuele eigendom, (financiële) dienstverlening, etc. Verdragsbepalingen en buitenlandse regelgeving zijn aldus doorgedrongen op alle terreinen van ons nationale recht. Zij kunnen ook rechtstreeks de geldigheid, inhoud of uitleg van privaatrechtelijke regels beïnvloeden, waardoor ons systeem minder transparant is geworden. Dat betekent evenwel niet dat Europese regels klakkeloos moeten worden nagevolgd. Deze moeten ten behoeve van de rechtszekerheid zoveel mogelijk blijven worden ingevlochten in het Nederlandse systeem.

Bij de keuze voor nationaal recht of *global law*, moeten we ons in elk geval vier aspecten realiseren.

Ten eerste. Het is volstrekt ondoenlijk om een student een globaal overzicht te bieden, zo dat al zinvol zou zijn, van alle regelgeving die nationaal en internationaal bestaat. Er moeten op alle terreinen beredeneerde keuzes gemaakt worden, steeds indachtig: méér van minder in plaats van minder van meer (*multum non multa*). Wel is het van het grootste belang dat studenten de noodzakelijke vaardigheden bezitten om hun weg te vinden in de enorme hoeveelheden ongeordende chaotische informatie beschikbaar in elektronische databases.

Ten tweede. We spreken doorgaans over ‘Amerikaans recht’, zonder te beseffen dat het recht in de VS, soms ook wat systeem betreft, verschilt van staat tot staat. Wil men als advocaat in een bepaalde staat praktiseren dan moet men *Bar Exam* in het recht van die staat doen. Datzelfde geldt voor toetreding tot de advocatuur in alle Europese landen.⁹⁴

Ten derde. Er wordt in de literatuur veel over *global law* geschreven, maar de internationale praktijk is beperkt tot een betrekkelijk klein aantal juristen dat over uitstekende kennis van het Engels moet beschikken. *Global lawyers* gaan met name werken in gespecialiseerde praktijkgebieden als M&A, internationale arbitrage en *competition*.

Ten vierde. Een obstakel is dat in Europa, anders dan in de VS, een gemeenschappelijke rechtstaal ontbreekt. Engels is maar in beperkte mate het nieuwe Latijn omdat Engels niet de voertaal van het vakgebied is. Juridische begrippen zijn in feite taalkundige afspraken en ontwikkeling van rechtsbegrippen gebeurt in de landstaal. Onze rechtswetenschap danken wij aan Hugo de Groot die zijn *Inleidinge tot de Hollandsche Rechtsgeleerdheid* (1631) in het Nederlands heeft geschreven met in de marge (ter verduidelijking) steeds de bijbehorende Latijnse term. Taal, hét instrument van de jurist, heeft een grote woordenschat nodig om ons optimaal te kunnen uit-

94. Clark 2012, p. 346 e.v.

drukken. Onze verbeeldingskracht is daarvan afhankelijk. Taalvaardigheid en denkvaardigheid zijn nauw verweven. Onderwijs in het Nederlandse recht moet dus in de eerste plaats in het Nederlands en kan niet door het Engels worden overgenomen.⁹⁵ Dat laat onverlet dat bepaalde colleges heel goed in het Engels gedoceerd zouden kunnen worden en dat studenten zich een vreemde taal eigen zouden moeten maken. Dat mag overigens ook het Duits of Frans zijn, een van de werktalen van de Europese Unie. Nederlandse taalvaardigheden van studenten zijn tegenwoordig echter zo beperkt dat er (Nederlandse) taaltoetsen zijn ingevoerd.⁹⁶ Het in 2015 begonnen proefproject in de rechtbank Rotterdam met Engelstalige rechtspleging in internationale handelszaken komt nauwelijks van de grond, ook omdat talenkennis tekortschiet en taalgebonden addertjes altijd onder het gras kunnen zitten.

Wat mij betreft, dient in het curriculum dat voorbereidt op togaberoepen het nationale recht vertrekpunt van leren te zijn. Er zal, zo vermoed ik, geen geharmoniseerde Europese codificatie komen, hooguit op een heel algemeen niveau, en verschillen tussen de juridische cultuur van de *civil law* en de *common law* zullen blijven. Het belang van het nieuwe *ius commune*, dat het nationale recht overstijgt, is vooral gradueel en moet dan ook niet worden overschat. De receptie van het Romeinse recht leert ons dat uitleg van het *ius commune* in hoge mate naar plaats kon verschillen, steeds afhankelijk van de sociale context. Die flexibiliteit zit ook in ons recht. Buitenlandervaring is uitstekend en hoort bij de vorming van een jurist, zoals een student in de 16^e en 17^e eeuw zich ook een periode aan een buitenlandse rechtenfaculteit liet inschrijven. Maar als hij de rechtspraktijk inging, waren zijn frustraties groot: hij kwam *tamquam in nove orbe* (als het ware in een nieuwe wereld) terecht.

Tegelijkertijd is de confrontatie met het recht van andere *civil law* landen en met andere rechtssystemen, zoals de *common law*, net als met de rechtsgeschiedenis, wel van groot belang om tunnelvisie te voorkomen. Het programma van een diploma met het stempel civiel effect bevat noodzakelijke internationale vakken. Docenten moeten ook internationale elementen in hun onderwijs incorporeren en het Europese recht is een volledig geïntegreerd onderdeel van het curriculum. Op zichzelf is er niets op tegen dat een faculteit haar curriculum volledig herzielt en zich profileert door in de opleiding het recht vooral te bekijken vanuit een vergelijkend en globaal

95. A. de Groot, *Nederlands moet: over meertaligheid en de verengelsing van het universitaire onderwijs*, 2017. Voor voorbeelden zie E. du Perron, 'Wat vraagt de rechtenstudie van haar studenten?', *Ars Aequi* 2014, p. 669-671.

96. W. den Ouden, 'U begrijpt toch wel wat ik bedoel? De taaltoets voor rechtenstudenten', *NJB* 2011, afl. 40, p. 2031-2032.

perspectief. Maar aan een diploma van een dergelijke opleiding zou wat mij betreft geen civiel effect moeten worden verleend.

7. Civiel effect: hoe het keurmerk te bewaken?

7.1 *Togatoets*

Iedere gerespecteerde studie leidt in Nederland tot een door de wetgever met waarborgen omgeven diploma dat recht van toegang geeft tot en uitoefening van een bepaald beroep (de *effectus civilis*). Voor een medicus is daarom wettelijk zeer uitvoerig en gedetailleerd geregeld welke kennis en vaardigheden een basisarts na afronding van de studie in huis moet hebben.⁹⁷ Dat geldt ook voor een gespecialiseerde studie die voorbereidt op het beroep van advocaat en rechter. Universiteiten bezitten grote autonomie maar dragen ook verantwoordelijkheid voor de kwaliteit van het diploma. Dat er iets mis was met de initiële opleiding die leidde tot een diploma met civiel effect, heeft het recente verleden duidelijk gemaakt. Daardoor is helaas de waarde van het diploma ter discussie komen te staan. Niet alleen advocaten, maar ook rechters klagen in “soms stevige bewoordingen” over het niveau van civiele advocaten.⁹⁸ Een togatoets wordt als oplossing genoemd. De NOvA ziet het als instrument om de zwakkere studenten bij te spijkeren tot het gewenste niveau, zodat in de beroepsopleiding aan het positieve recht minder aandacht behoeft te worden besteed. Het is spijtig dat dat nodig blijkt te zijn.

De preadviseurs over de opleiding tot advocaat willen met de toets echter een alternatieve route creëren voor ‘talentvolle studenten’ die volgens hen nu ‘de facto zijn uitgesloten van de toga’. Dit is kennelijk een andere groep studenten dan die een Engelstalige opleiding doen. Dat daardoor tekort zou worden gedaan aan belangrijke waarborgen voor de samenleving, realiseert men zich kennelijk niet. Het mag niet zo zijn dat een systeem op de schop zou moeten vanwege verlangens van enkele advocatenkantoren, hoe begrijpelijk misschien ook vanuit hun optiek bezien. Het voorstel raakt in feite aan een fundamentele vraag, namelijk wie zich advocaat mag noemen. Die discussie wordt echter niet gevoerd. Het opgeven van het curriculum in ruil voor een door de beroepsgroepen te organiseren togatoets is wat mij betreft geen alternatief. Een dergelijke discrepantie in opleiding creëren, is niet gerechtvaardigd wanneer toegewerkt wordt naar een beschermd specialisme.

De wijze van toetsing bepaalt wat er wordt geleerd; denk aan *multiple choice*-examens. Het examen wordt doel op zich (*teaching to the test*),

97. Besluit opleidingseisen arts 2010, zie Ahsmann 2015.

98. M. Barendrecht e.a., ‘De goede procesorde in beeld, Over gedrag van procespartijen en de regiefunctie van de rechter’, *Research Memoranda*, 2011, nr. 1, p. 78-80.

hetgeen ten koste gaat van de inhoud (vgl. het Amerikaanse systeem). Een toets kan dus niet adequaat het brede perspectief met vragen als: wat is rechtvaardigheid, wat is conflictoplossing, en inzicht in grondslagen en methode meten, maar het toetst vooral de kennis: feitjes dus. En dat is nu juist waar het bij het civiel effect niet om zou moeten gaan. Een toelatings-toets op één moment kan kortom niet de validiteit van het niveau meten.

7.2 *Visitatie civiel effect*

Het Nederlands juridisch onderwijs heeft sinds begin deze eeuw een hybride vorm gekregen, waarbij diverse tegenstrijdige doelen om de voorrang strijden. De markt lijkt steeds meer de inhoud van de studie te bepalen. Brede Engelstalige opleidingen zijn in de mode en inmiddels niet meer weg te denken. Voor studenten van deze opleidingen is ook een diploma met civiel effect mogelijk, en wel in een verkort traject. Er worden ingevolge artikel 14 van het convenant vrijstellingen verleend en bepaalde voorwaarden gesteld om aan de eisen te kunnen voldoen (hierboven § 3.4). De interpretatie van het artikel is echter lastig vanwege de globale terminologie. Het is daarom nodig dat gemeenschappelijke landelijke eindtermen en niveaus van vaardighedenontwikkeling die als referentiepunt kunnen dienen, worden ontwikkeld. Het ontbreken daarvan kan immers een hellend vlak zijn en het civiel effect kan zo verwateren. Iedere faculteit wil graag adverteren dat bij haar gevolgde vakken mee mogen tellen voor het uiteindelijk te verlenen civiel effect van het diploma, indachtig het verdienmodel.

Evidence based onderzoek naar de effectiviteit en kwaliteit van ons juridisch onderwijs – worden de leerdoelen gerealiseerd? – ontbreekt. Er is niets bekend over de betrouwbaarheid en de validiteit (meten wat de bedoeling is) van de door de faculteiten afgenomen examens. Elke vorm van een landelijke uniforme toetsing ontbreekt. Onderlinge vergelijking van het niveau van afgestudeerden of van instellingen (*benchmarking*) is niet mogelijk doordat ijkpunten ontbreken.

Een systeem van kwaliteitsbewaking door zelfevaluatie op de effectiviteit van het onderwijs en externe controle op de verstrekte verklaring van civiel effect bestaat thans niet. De overheid houdt zich volledig op de achtergrond. Het rendementdenken en het verdienmodel hebben in Nederland hun sporen op het curriculum achtergelaten. De tijd van vóór de onderwijshervorming door Thorbecke – de ‘professorenuniversiteit’ – lijkt terug te keren.

Een visitatiecommissie heeft dus niet op basis van vergelijkbaarheid van toetsen de mogelijkheid een voorbehoud te maken of een waarschuwing af te geven dat een programma onvoldoende is. Enige controle op het civiel effect en dus ook op de vraag of op juiste wijze invulling is gegeven aan arti-

kel 14 van het convenant is echter gewenst omdat opleidingen tussentijds kunnen veranderen en examencommissies hun onafhankelijke rol niet altijd voor ogen hebben. Examencommissies hebben sinds de onregelmatigheden bij het verstrekken van diploma's in het hoger beroepsonderwijs een belangrijke rol gekregen.⁹⁹ Zij dienen indien een verzoek om een vrijstelling wordt ingediend onafhankelijk van het faculteitsbestuur en de decaan te opereren.¹⁰⁰ Een visitatiecommissie beoordeelt wel de samenstelling en het functioneren van de examencommissie, maar niet of faculteiten terecht verklaringen van civiel effect hebben afgegeven. De casus zijn zo gevarieerd dat de visitatiecommissie in dat geval maatwerk zou moeten leveren.

Natuurlijk zijn talloze bezwaren van vooral bureaucratische aard tegen een visitatiesysteem te bedenken, maar er komt wel enige feedback en een situatie zoals die het afgelopen decennium is ontstaan, zou daarmee kunnen worden voorkomen. Kwaliteitsborging van het civiel effect is daarom van groot belang.

8. Civiel effect: hoe meer kwaliteit te realiseren?

Een belangrijke wijsheid van de Griekse filosoof Epictetus is dat men niet veel doelen tegelijk moet willen nastreven omdat dan geen enkel doel wordt gerealiseerd. Wil men een diploma dat een academische voorbereiding biedt op een togaberoep en dus met betrouwbaar civiel effect realiseren dan is focus noodzakelijk. Daarvoor zou ik de volgende voorstellen willen doen.

8.1 *Profiel, specialisatie en verhoging niveau*

Allereerst zouden universiteiten een helder *academisch* profiel voor de rechtenstudie moeten kiezen en zich daarmee moeten onderscheiden van hbo-opleidingen.¹⁰¹ Het gebrek aan academisch profiel vindt bevestiging in het feit dat de in het convenant gekwantificeerde eisen deels in de hbo-opleiding kunnen worden ingevuld. Verzwaring van de exameneisen en studiestof moet mogelijk worden geacht omdat verreweg de meeste rechtenstudenten nog niet de helft van de 42 uur die zij geacht worden minimaal per week te studeren.¹⁰² De slimmere studenten zullen dan overblijven, zodat de universiteit van zijn imago van 'leerfabriek' kan afkomen.

99. Wet versterking kwaliteitsborgen hoger onderwijs (2013); <https://www.nvao.net/beoordelingsproceduresnederland/opleidingsbeoordeling-accreditatie>

100. *Handelingen II* 2012/13, 33472, p. 12 e.v.

101. Twee voormalig presidenten van de KNAW pleitten daarvoor (F. van Oostrom en R. Dijkgraaf); zo ook de rapporten van C. Veerman en H. Zijlstra, Ahsmann 2012, p. 65-66.

102. Du Perron 2015, p. 371.

Innovatie in het onderwijs komt nu slecht van de grond omdat de zwakste schakel bepalend is; de minder presterende studenten drukken de verlangde examenresultaten. De opkomst van *University Colleges* en *honoursprograms* kunnen als bevestiging worden beschouwd van het feit dat studenten meer uitdaging zoeken en dat zij daar ook de tijd voor hebben.

Vervolgens zou differentiatie tussen instellingen kunnen worden bereikt doordat faculteiten zich afvragen voor welk juridisch profiel/thema zij opleiden: overheid, togaberoep, internationale organisatie, mensenrechten, etc. De Duitse ‘eenheidsjurist’ is een ideaaltipe. Het is merkwaardig dat notarissen en fiscalisten wel een eigen “vakopleiding” met reflectie over de deontologie van het vak kennen, maar de togaberoepen niet. Een dergelijke specialisatie leidt er dan toe dat het niet meer nodig is om aan alle faculteiten uitstekende hoogleraren op alle rechtsgebieden te hebben. Laten faculteiten het gekozen profiel helder in het curriculum tot uitdrukking brengen door differentiatie in het onderwijsaanbod. Dan kan ook meer aansluiting worden gezocht met het onderzoeksprogramma. Het zal leiden tot meer academische diepgang in de studie. Teleurstellingen van studenten kunnen worden voorkomen doordat zij een bewustere keuze kunnen maken alvorens in te stromen.

Wanneer profiel en differentiatie helder zijn, kan ook de academische vorming de broodnodige aandacht krijgen. Studieboeken in de bachelor worden steeds beknopter, uittreksels vieren hoogtij, hetgeen ten koste gaat van de diepgang en het zelfstandig leren zich wegwijs te maken in de hoeveelheid aan informatie.¹⁰³ Verzwaring van de studie en daarmee van het niveau is ook noodzakelijk om Amerikaanse toestanden met grote aantallen werkloze juristen te voorkomen. Het juridisch bulkwerk zal naar verwachting in de nabije toekomst, vooral als gevolg van technologische ontwikkelingen, namelijk beduidend minder worden en dat kan, ingeval mensenwerk nodig is, dan worden overgelaten aan hbo-afgestudeerden. Het nog steeds fors groeiende aantal studenten (met een min of meer constant afvalpercentage in het eerste jaar van ca. 35 %) en het (inmiddels) niet zonder meer kunnen instromen in een master geven voeding aan de gedachte dat de minimumkwaliteit van de bachelor is aangetast.

8.2 Curriculum, context en didactiek

De faculteit die zich aldus heeft geprofileerd, dient in haar onderwijsaanbod de meest essentiële rechtsgebieden, zoals beschreven in het convenant, op academisch niveau te doceren. Die onderwerpen betreffen immers de kern

103. C.J.J.M. Stolker, ‘Waarom kent rechten een uittrekselcultuur?’ A.G. Castermans e.a. (red.), *Ex libris Hans Nieuwenhuis*, Deventer: Kluwer 2009, p. 61-75.

en een substantieel deel van het recht in de praktijk. Het gaat er dan om dat een student kennis en inzicht heeft van de grondslagen, van juridische begrippen en de subtiliteiten van het recht. Het door de rechtbank Den Haag gewezen Urgendavonnis is een voorbeeld van een complexe zaak waaruit blijkt hoe belangrijk die uitstekende kennis van het recht is – civiel recht, internationaal publiekrecht en mensenrechten –, gevoegd bij de competentie ‘omgevingsbewustzijn’, kranten lezen dus.¹⁰⁴ Gedegen brede juridische kennis van en inzicht in de grondslagen van de klassieke rechtsgebieden en methoden van denken zijn vertrekpunt. Maar het gaat uiteraard verder.

Focus zou ook moet krijgen *hoe* het recht geleerd zou moeten worden. Uit onderzoek blijkt dat het ontwikkelen van kritische vaardigheden – kenmerkend voor academische vorming – ten nauwste samenhangt met (kennis)niveau en didactiek. De student moet ook door het complexe recht kunnen navigeren; computervaardigheden en technologische kennis zijn niet meer weg te denken. Interactieve werkvormen zijn van belang. Derek Bok (oud-president Harvard University) benadrukt dat universiteiten ten onrechte zijn afgedwaald van een streng *core curriculum* en dat didactiek te weinig aandacht krijgt. Op basis van empirische gegevens heeft hij vastgesteld dat veel schrijfopdrachten geven de analytische en communicatieve vaardigheden ontwikkelt.¹⁰⁵ Volgens de zogenoemde *Taxonomy of Educational Objectives* van Anderson en Krathwohl bestaat er een hiërarchie van cognitieve vaardigheden en vormt kennis (*knowledge*, in feite *remembering*) de basis van alle volgende cognitieve processen en dus niveaus: *understanding*, *applying*, *analyzing*, *evaluating* en uiteindelijk *creating*.¹⁰⁶ De kennisdimensie omvat feitenkennis, maar ook conceptuele, procedurele en metacognitieve kennis. In een gestructureerd curriculum met opbouw in moeilijkheidsgraad van steeds uitdagender opdrachten en intensief onderwijs in kleine, interactieve groepen leert de student de opgedane kennis analyseren, synthetiseren, toepassen op nieuwe situaties, oplossingen bedenken door deze te controleren en te bekritisieren.¹⁰⁷ Concentrisch leren betekent ook dat in een volgende module een onderwerp steeds verder wordt uitgediept, bij voorkeur ook rechtsgebied overschrijdend (intradisciplinair).

104. ECLI:NL:RBDHA:2015:7145. Anders Mak 2017, p. 27. Zij schrijft als argument voor de *T-shaped lawyer* dat uit het vonnis blijkt dat rechters begrip moeten hebben van andere disciplines. Zie verder A.G. Castermans, ‘Het klimaatgevaar en het gouden kelderluik’, *Ars Aequi* 2016, afl.1, p. 34-40.

105. *Our underachieving colleges, A candid look at how much students learn and why they should me learning more*, Princeton N.J.: Princeton University Press 2006, hfdst 2 en 3.

106. L.W. Anderson, D.R. Krathwohl et al., *A Taxonomy for Learning, Teaching and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Education Objectives*, New York 2001; Ahsmann 2015.

107. Vgl. ook McCrate report: *Legal Education and professional Development. Report of the Task Force on Law Schools and the Profession: Narrowing the Gap*. Am. Bar Association, July 1992 (p. 243 en 331).

Wanneer het rechtenonderwijs vanuit een allesomvattende benadering wordt beschouwd, is duidelijk dat het recht meer is dan een set regels. Het fenomeen *law in action* moet in bredere context worden beschouwd en heeft ondersteunende theorieën nodig. Creëer een duidelijk perspectief op het recht van de rechtspraktijk, op de sociale context waarin het recht functioneert, zoals gedoceerd in de metajuridische vakken (die in de BaMa zijn weggesneden). Recht heeft een theoretische, historische, politieke of economische grondslag. In een academische opleiding behoren studenten vanuit verschillende wereldbeelden in tijd én plaats over verschillende waarheden met elkaar in discussie te kunnen gaan omdat denken vanuit één wereldbeeld te beperkt is. Over dezelfde rechtsvragen – trouw aan het gegeven woord, het begrip contract, koop breekt huur, eigendom, etc. – wordt in tijd en plaats zeer verschillend gedacht. Daarvan doordrongen te raken, leidt tot zinvolle vragen en tot rechtsvinding. Zowel horizontale als verticale rechtsvergelijking – en dus ook interne rechtsgeschiedenis – horen in het curriculum thuis. Ook daarin ligt een mogelijkheid om de academische dimensie tot uitdrukking te laten komen: de praktijkjurist dient ook iets van een wetenschapper te hebben die niet alleen nieuwsgierig is binnen zijn eigen vakgebied maar ook daarbuiten.

8.3 Multidisciplinaire master rechtspraktijk: een echte T-shaped lawyer

Ontwikkel een multidisciplinaire master rechtspraktijk voor togaberoepen onder supervisie van de faculteiten in nauwe samenwerking met de beroepsgroepen.¹⁰⁸ Dit kan een gewone master zijn maar ook een master na master (een manama; van smal naar breed dus). Een jaar specialisatie na de master is geen luxe – denk aan België en de VS – en het ontlast de postinitiële opleiding. Doel van de master is het recht in context van de praktijk te ervaren door casus en procesdossiers die om een multidisciplinaire aanpak vragen centraal te stellen. Op verschillende niveaus kunnen verbindingen met andere disciplines worden gelegd en kan worden gereflecteerd op de weerbarstigheden van de dagelijkse praktijk (multidisciplinariteit).

Rechtsgebied overschrijdende onderwerpen (intradisciplinariteit) zorgen voor verbreding en verdieping van het recht. Een student leert het recht toepassen en kan de juridische issues die spelen onderscheiden, scheiden wat wel en niet relevant is, bezien welke fundamentele juridische beginnelen in de casus spelen. Hij kan ‘het verhaal’ achter het recht leren begrij-

108. Anders dan bij interdisciplinariteit leidt multidisciplinariteit niet tot een echte integratie of wederzijdse beïnvloeding van de betrokken disciplines. Enige inbreng uit andere disciplines wordt gecombineerd met de eigen discipline om een bepaald vraagstuk vanuit een ander perspectief te bekijken en te beantwoorden.

pen. Hij leert hoe feiten, emoties, belangen en motieven kunnen fungeren als grondstof voor rechtstoepassing en eventuele rechtsvorming. Door zich open te stellen voor de casus leert hij het recht te relativëren, te bekritisieren en te doorgronden. Hij leert te onderhandelen, argumenteren en logisch redeneren, de relevante juridische oplossing te zoeken, maar ook dat ethische aspecten kunnen meewegen die dilemma's opleveren en dat een juridische beslissing niet altijd zaligmakend is: dat andere wijzen van geschilbeslechting misschien juist veel beter zijn.

Door de geschillen te bekijken met een multidisciplinaire bril kan men verbinding leggen met belangrijke vakken als rechtspsychologie, empirie en wetenschapsfilosofie. Geen enkele discipline heeft alle deskundigheid in huis om adequaat en effectief te reageren. Een jurist moet vanuit zijn eigen referentiekader als een volgroeid jurist wel goed kunnen samenwerken met andere disciplines. Het zal een uitdaging zijn om daarvoor geschikte docenten te vinden en goed onderwijsmateriaal te ontwikkelen.

Aan de universiteit leren reflecteren op hetgeen in een concrete casus speelt, is van groot belang. Uit een langlopend onderzoek gedurende 25 jaar naar *'work-based learning'* in de VS komt duidelijk naar voren dat de werkplek wel kan helpen bepaalde competenties te verwerven maar dat theoretische kennis en inzichten niet op de werkplek worden geleerd, anders dus dan *work process knowledge*.¹⁰⁹ *'Law in the books'* kan zich zo ontwikkelen tot *'law in action'*. Het juridisch onderwijs loopt behoorlijk achter waar het reflectieve practica betreft. Ter vergelijking: bij een medische opleiding wordt 30 tot 40% van de tijd besteed aan klinisch werk waarbij studenten al doende leren. Voorbereiding op het beroep komt echter nooit overeen met de praktijk. Dat kan slechts in het kader van een praktische activiteit worden ontwikkeld.

9. Conclusies

Niemand kan voorspellen waartoe de menselijke inventiviteit en creativiteit in de toekomst zal leiden. Juristen zullen echter in mijn ogen nodig blijven. Gedurende vele, vele eeuwen is de band tussen universiteit en juridisch beroepenveld hecht geweest. Alleen onder overlegging van de doctoraatsbul kon men zich (sinds de 16e eeuw) inschrijven bij het Hof van Holland of het Reichskammergericht. De mate waarin universiteiten een rol hebben gespeeld bij de juridische vorming verschilt weliswaar, maar zij hebben afgestudeerden altijd moeten voorbereiden op een dynamische wereld, op een wereld dus waarin het recht dagelijks verandert. De wettelijk

109. W.J. Nijhof, *Het Leerpotentieel van de werkplek* (afscheidsrede Universiteit Twente 2006).

gewaarborgde doctorstitel (en nadien meesterstitel) was daartoe sinds einde 19^e eeuw de normale route.

In Nederland bestaat een controverse over de inrichting van het curriculum. Daar zijn verschillende oorzaken voor. Het ontbreekt nogal eens aan overeenstemming over de doelen. Inmiddels heeft marktwerking een duidelijke invloed gekregen op de inrichting van het juridisch onderwijs. De basisbekostiging is teruggelopen, terwijl het aantal studenten afgelopen jaren sterk is gegroeid. De concurrentie tussen faculteiten die studenten met mooie teksten en glossy's proberen te verleiden, is sindsdien versterkt. Vanwege een corrumperend financieringssysteem timmert iedere faculteit aan haar eigen marktsegment en de overheid doet niets. Er is een instabiele mix aan het ontstaan: universiteiten verschillen onderling steeds meer, curricula versnipperen door keuzevrijheid, didactiek is gericht op studeren voor het tentamen, met diploma-inflatie als gevolg omdat afgestudeerden ook geld opleveren, de roep om gewenste competenties vanuit het beroepenveld is overloos, de discussie daarover waaiert alle kanten uit en gaat daarom niet over datgene waarover het in de kern zou moeten gaan: hoe bereik je diepgang in het juridisch onderwijs.¹¹⁰ Dan gaat het om aandacht voor didactiek van leren.

Genoemde oorzaken hebben geleid tot een disbalans tussen initiële en postinitiële opleiding van de togajurist. Beide opleidingen kunnen niet los van elkaar worden beoordeeld. Internationale vergelijking van de rechtenstudie verruimt ons blikveld en kan voorkomen dat de waan van de dag wordt gevolgd. In alle hiervoor besproken landen, zowel die in de traditie van de *civil law* als die van de *common law*, is in de initiële opleiding een zogenoemde *body of knowledge* voorgeschreven, waarover nauwelijks discussie bestaat. De verplichte vakken zijn (soms door de wetgever) met meer precisie omschreven dan in het convenant over het civiel effect. Ze behelzen doorgaans ook een groter aantal EC's. In Frankrijk, Schotland en Engeland wordt in de postinitiële opleiding tot advocaat zelfs nog twee (Frankrijk) respectievelijk één jaar fulltime studie met examens vereist.

Duitsland kent op diverse terreinen de meest strikte overheidsbemoeienis in de opleiding tot praktijkjurist. In de *common law* landen zijn de kosten van de rechtenstudie, anders dan in Nederland waar juridische faculteiten door de overheid worden gefinancierd, buitensporig hoog vanwege de private bekostiging. De studie is daar zeer competitief. De opleiding in Engeland tot *lawyer* is bovendien zwaar en zeer streng bewaakt door vele kwaliteitsinstrumenten en reglementen, volgens Duncan “the

110. Over profilering en methode zie Ahsmann 2015 respectievelijk 2016.

most controlled accreditation process in the world.”¹¹¹ Het systeem van de VS zou op zichzelf navolging verdienen, maar is veel te kostbaar en duurt te lang, zeven jaar.

Recht is een zelfstandige discipline met een solide disciplinaire identiteit. Het convenant is slechts het begin van een curriculum, ook bedoeld om de ontstane kloof te dichten tussen initiële en postinitiële opleiding. Een vierjarige initiële juridische opleiding is, vergeleken met het buitenland en in samenhang met de postinitiële opleiding, naar mijn overtuiging het absolute minimum om met onafhankelijkheid van geest te leren denken als een academische jurist en de mogelijke ethische concepten ervan te doorgronden. Het is verbazingwekkend dat in een tijd waarin iedereen het erover eens is dat het recht in sneltreinvaart ingewikkelder wordt, voorstellen worden gedaan het curriculum sterk in te korten of zelfs vrij te geven met een togatoets als alternatief. Een verkorting van de studieduur tot één jaar na een niet-juridische bachelor produceert onrijpe juristen, want een hechte disciplineverankerung is zoek. Voor interdisciplinariteit heb je basiskennis nodig en die basiskennis zit in de hoofddiscipline. Onderschat wordt dat de kosten dan uiteindelijk veel hoger zullen zijn omdat het in de beroepsopleiding moet worden gecompenseerd. Een dergelijke benadering leidt tot intellectuele verschraling en fragmentatie: meer is minder, *multum, non multa*, een wijsheid van Plinius die alleen maar aan betekenis heeft gewonnen. De juridische vorming in Nederland zal met vrijlating van het civiel effect verworden tot een optelsom van beperkte kennis en vaardigheden op een aantal soms heel specialistische gebieden, een ‘kennismaakings-economie’ dus (in de woorden van Robbert Dijkgraaf).

Het diploma met civiel effect beoogt geen volledig inzetbare juristen af te leveren, maar wel degelijke en flexibel gevormde basisjuristen. De veelheid aan opleidingen biedt ook kansen. Om méér diepgang te bereiken, zouden faculteiten zich kunnen profileren door ervoor te kiezen een échte opleiding met civiel effect aan te bieden, zoals notarissen, fiscalisten en vele andere beroepsgroepen (medici, architecten) een eigen opleiding hebben. Verbreding en verdieping zouden kunnen worden geboden in een multidisciplinaire (master na) master rechtspraktijk waarin de eigen discipline met enige afstand kan worden bekeken door relevante aspecten van andere disciplines te integreren; ik denk aan psychologie, statistiek, methodologie, etc.

De wettelijke waarborg voor het academisch afstudeerniveau van een togajurist – het civiel effect – dient kortom gekoesterd te worden en moet

111. N. Duncan, ‘Gatekeepers Training Hurdles: the Training and Accreditation of Lawyers in England and Wales’, *Georgia State University Law Review*, 2004, nr. 4, p. 911-945 (hiervan p. 942). Briefing paper 1/2012 p.6, Legal Education and Training Review.

de consument het vertrouwen geven dat beroepsbeoefenaren kwalitatief goed zijn gevormd. Recht is meer dan ‘gezond verstand’. Juridisch denken heeft een eigen identiteit die, als waarborg voor de rechtsstaat, kritisch denken en onafhankelijke juridische en morele vorming behoeft, de meest kenmerkende eigenschappen van de jurist. We moeten dan ook niet toestaan dat *wannabe lawyers* zich als volwaardige advocaten op de Nederlandse juridische markt begeven. Als de medische opleiding zou worden vrijgegeven, zou Leiden in last zijn.¹¹² Dat geldt ook voor het vrijgeven van de juridische opleiding: ”bad lawyers ruin lives just as effectively as bad doctors”¹¹³.

Stellingen

1. De wettelijke vereisten gesteld aan het afsluitend diploma voor togabe-roepen – het civiel effect – dienen als kwaliteitskeurmerk gehandhaafd te blijven (zie i.h.b. § 7).
2. Afschaffing van het civiel effect is onwenselijk. Het zou leiden tot verschuiving van het onderwijs van de initiële naar de postinitiële opleiding hetgeen zeer hoge kosten meebrengt (zie i.h.b. § 7 en § 9).
- 3a. Bidisciplinariteit dient te worden bevorderd. Dit kan door aan een afgestudeerde in een andere discipline, de mogelijkheid te bieden een diploma met verklaring civiel effect te behalen (§ 5).
- 3b. Dat diploma kan worden behaald door op het niveau van de in het convenant benoemde vakken examens af te leggen (§ 5 en § 7).
4. Taalvaardigheid en denkvaardigheid zijn nauw verweven. Onderwijs in het Nederlandse recht moet daarom in de eerste plaats in het Nederlands plaats vinden en kan niet worden overgenomen door onderwijs in de Engelse taal (§ 6).
5. Aan een diploma van een juridische opleiding waarin het recht vooral wordt bekeken vanuit een vergelijkend en globaal perspectief dient geen civiel effect te worden verleend (§ 6).
6. Een visitatiecommissie dient (ook) te visiteren of de verklaringen inzake civiel effect terecht zijn verleend (§ 7).
7. Een togatoets kan niet meten of het vereiste niveau is behaald en is geen alternatief voor het civiel effect van een diploma (§ 7).

112. De medische opleiding kent een zeer uitvoerig kennisvereiste, zie Ahsmann 2015.

113. P. Birks, ‘Legal Education in England and Scotland’, *Legal education in the Netherlands in a comparative context*, Nijmegen: Stichting Grotius Academie 1995, p. 15-34.